

Thr?skeia, eulabeia, hiket?s : bijdrage tot de kennis der religieuze terminologie in het Grieks

<https://hdl.handle.net/1874/319176>

A. g. m. 192. 1934.

J. VAN HERTEN

Θρησκεία
Εὐλάβεια Ἰκέτης

BIJDRAGE TOT DE KENNIS DER
RELIGIEUZE TERMINOLOGIE
IN HET GRIEKSCH
WITH A SUMMARY IN ENGLISH

H. J. PARIS * AMSTERDAM

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT.

Θρησκεία Εύλαβεια Ίκέτης

Handwritten text, possibly a title or author name, appearing as a faint mirror image.

RIJSUNIVERSITEIT UTRECHT

0886 2470

Diss. Utrecht 1934

Θρησκεία Εὐλάβεια Ἰκέτης

BIJDRAGE TOT DE KENNIS DER RELIGIEUZE
TERMINOLOGIE IN HET GRIEKSCH

WITH A SUMMARY IN ENGLISH

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN DOC-
TOR IN DE LETTEREN EN WIJSBEGEERTE AAN
DE RIJKS-UNIVERSITEIT TE UTRECHT, OP GE-
ZAG VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS DR C. W.
STAR BUSMANN, HOOGLEERAAR IN DE FACUL-
TEIT DER RECHTSGELEERDHEID, VOLGENS BE-
SLUIT VAN DEN SENAAT DER UNIVERSITEIT
TEGEN DE BEDENKINGEN VAN DE FACULTEIT
DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE TE VER-
DEDIGEN OP DINSDAG 19 JUNI 1934 DES NA-
MIDDAGS 4 UUR

DOOR

JOSEPH CHRISTIAAN ANTONIUS VAN HERTEN

GEBOREN TE ROËRMOND

H. J. PARIS
AMSTERDAM—MCMXXXIV

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT.

AAN MIJN MOEDER
AAN MIJN VERLOOFDE

Een aangename plicht is het mij, bij het verschijnen van dit proefschrift, dank te zeggen aan hen, die tot mijn wetenschappelijke vorming hebben bijgedragen.

Op de eerste plaats voel ik mij tot groote dankbaarheid gestemd jegens U, Hooggeleerde BOLKESTEIN, Hooggeachte promotor, niet alleen voor Uwe heldere en boeiende colleges, maar ook voor de groote belangstelling, waarmee Gij mij leiding hebt willen geven bij het bewerken van dit proefschrift. Uwe, steeds tot verder onderzoek prikkelende, aandacht voor mijn werk, zal mij steeds in dankbare herinnering blijven.

Hooggeleerde DAMSTÉ, Uwe diepgaande kennis van het Latijn heeft mij steeds met bewondering vervuld en ik zal niet nalaten U dankbaar te zijn voor de lessen, die ik van U mocht ontvangen.

Uwe leerzame en belangwekkende colleges, Hooggeleerde VOLLGRAFF, zijn oorzaak van gevoelens van welgemeende dankbaarheid jegens U; ik zal het steeds als een eer beschouwen mij onder Uw gehoor te hebben mogen rekenen.

Hooggeleerde OVINK, SCHRIJNEN, CALAND †, BEYSENS, met dankbaarheid gedenk ik ook Uwe lessen.

Uwe colleges, Zeergeleerde VAN HOORN, hebben mij belangstelling en liefde bijgebracht voor de antieke kunst en archaeologie, waarvoor ik U in hooge mate dankbaar ben.

Ten slotte betuig ik mijn dank aan allen, die mij op eenigerlei wijze behulpzaam waren bij het tot stand komen van dit proefschrift, terwijl ik erkentelijk blijf voor de dienstvaardigheid, welke mij door de ambtenaren van de Universiteitsbibliotheek werd betoond.

INHOUD

	Blz.
INLEIDING	
<i>ΘΡΗΣΚΕΙΑ</i>	
I – Het gebruik van <i>θηρησκεία</i> c.s. bij heidensche schrijvers	1
II – Het gebruik van <i>θηρησκεία</i> c.s. bij Joodsche schrijvers	17
III – Het gebruik van <i>θηρησκεία</i> c.s. bij Christelijke schrijvers	21
<i>ΕΥΛΑΒΕΙΑ</i>	
I – Het gebruik van <i>εὐλάβεια</i> c.s. bij heidensche schrijvers	28
II – Het gebruik van <i>εὐλάβεια</i> c.s. bij Joodsche schrijvers	48
III – Het gebruik van <i>εὐλάβεια</i> c.s. bij Christelijke schrijvers	51
<i>ΙΚΕΤΗΣ</i>	
I – Het gebruik van <i>ικέτης</i> c.s. bij heidensche schrijvers	56
II – Het gebruik van <i>ικέτης</i> c.s. bij Joodsche schrijvers	88
III – Het gebruik van <i>ικέτης</i> c.s. bij Christelijke schrijvers	92
SUMMARY	95
REGISTER	99

INLEIDING

De wenschelijkheid van onderzoek naar Grieksche termen, welke betrekking hebben op den godsdienst, is meermalen uitgesproken ¹⁾. In de volgende bladzijden nu is getracht zoo nauwkeurig mogelijk na te gaan de godsdienstige beteekenis van de woordgroepen: *θρησκεία-θρησκεύω*, *εὐλάβεια-εὐλαβής* en *ἐκέτης-ἐκετεία*, zooals deze worden aangetroffen in de heidensche, joodsche en Christelijke bronnen tot en met de 2e eeuw n. Chr. Wegens de bijzondere positie, die Julianus inneemt, zoowel ten opzichte van heidendom als Christendom, zijn ook de geschriften van dezen auteur in het onderzoek betrokken. Uit de oudheid bezitten we geen enkel geschrift dat opzettelijk over deze en dergelijke termen uitvoerig handelt. De mededeelingen der lexicographen zijn slechts beknopt en behoeven vaak nadere verklaring. De juiste bepaling van de begrippen, welke door deze termen worden gedekt, is dus slechts te vinden door zooveel mogelijk plaatsen te bezien, waar deze woorden voorkomen. Bij het zoeken naar deze plaatsen is een dankbaar gebruik gemaakt van de bestaande indices verborum, terwijl, bij gebreke hiervan, de teksten zelf zijn doorgelezen.

1) F. Pfister, Die Religion der Griechen und Römer. p. 183 (Bursian's Jahresbericht, Supplementband. Bnd. 229. Leipzig 1930). vgl. Wilh. Schmid, Philolog. Wochenschrift 1931, n. 24, kol. 708.

ΘΡΗΣΚΕΙΑ.

I - HEIDENSCHЕ SCHRIJVERS

Voor het eerst bij Herodotus treffen we de woorden *θηρησκία* en *θηρησκεύω* aan en wel in het tweede boek, de uitvoerige uitweiding over Egypte.

Bij zijn uiteenzetting over de grootte van Egypte beroept hij zich, om de juistheid van zijn meening te bewijzen, op een antwoord van het orakel van Amon, waaruit bleek, dat ook de bewoners van het Libysch-Egyptische grensgebied Egyptenaren waren. Zij zonden namelijk gezanten naar het orakel in de meening dat ze Libyërs waren en niet Egyptenaren en *ἀχθόμενοι τῇ περὶ τὰ ἱερά θρησκήϊη, βουλόμενοι θηλέων βοῶν μὴ ἔργεσθαι*, omdat zij zich niet konden vereenigen met den offerdienst ¹⁾.

We vernemen eenige voorbeelden van de talrijke gebruiken betreffende de uiterlijke reinheid der Egyptenaren en hunne priesters: *ἄλλας τε θρησκήϊας ἐπιτελέουσι μυρίας ὡς εἰπεῖν λόγῳ*, kortom ook talloze andere godsdienstige gebruiken nemen de priesters in acht ²⁾.

Na van een zeer wonderlijk en vreemd gebruik bij de Egyptenaren te hebben verteld, vervolgt Herodotus: *καὶ τὸ μὴ μίσγεσθαι γυναιξὶν ἐν ἱεροῖσι μηδὲ ἀλούτους ἀπὸ γυναικῶν ἐς ἱερά ἐσιέναι οἷτοι εἰσι οἱ πρώτοι θρησκειύσαντες*, zij zijn de eersten, die ook het godsdienstig gebruik in acht namen om enz. ³⁾.

Herodotus bezigt deze woorden van godsdienstige gebruiken en voorschriften, waarbij vooral aan reinigingsvoorschriften is gedacht en het zich onthouden van het gebruik van koeien, dieren heilig aan Isis (II 41). Het meest opvallende is, dat deze woorden slechts gebruikt worden in het tweede boek, met betrekking dus tot de Egyptenaren, door Herodotus genoemd *θεοσεβέες δὲ περισ-*

1) Her. II, 18. 2) II, 37. 3) II, 64.

σῶς ἐόντες μάλιστα πάντων ἀνθρώπων ¹⁾). Zooals blijken zal is later met de sing. *θρησκεία* zeer vaak bedoeld: het geheele complex van godsdienstige gebruiken en voorschriften, terwijl Herodotus de plur. *θρησκείαι* gebruikt, waar hij meerdere gebruiken bedoelt.

Na Herodotus vinden we deze woorden in de Grieksche litteratuur, hoe veelzijdig ook vertegenwoordigd door werken van lyrici, tragici, comici, filosofen, historici en redenaars, niet terug. Er is echter een inscriptie, afkomstig van Paros (I. G. XII 5, 141) uit ongeveer de 3de eeuw vóór Chr. Hierin wordt iemand geprezen, omdat deze *ἐπέτελεσε δε πάντα ἐκτενῶς τὰ περὶ τὴν θρησκείαν τῆς θεοῦ*.

In den keizertijd duiken de woorden weer op, en wel het eerst bij:

Strabo

In den loop van zijn beschrijvingen heeft deze auteur zich laten verleiden uit te weiden over mythologie. Hij verklaart echter dat het niet eenvoudig is de moeilijkheden, die zich hierin voordoen, te ontwarren. „Maar”, zoo vervolgt hij, „wanneer men het groote aantal gegevens, deels onderling overeenstemmend, deels onderling in strijd, heeft bijeengebracht, kan men wel den uitweg van de waarheid vinden. Men verklaart bijvoorbeeld het bergbeklimmen (*τὰς ὄρειβασίας*) van de vereerders der godheid en van de goden zelf en het bezielde zijn (*τοὺς ἐνθουσιασμούς*) op denzelfden grond als die, waarop de meening berust, dat de goden in den hemel zijn en zorgen voor voortekens e.d. Aan de *ὄρειβασία* nu bleek verwant het zoeken naar metalen, het jagen en het zoeken naar dingen, nuttig voor het leven, *τῶν δ' ἐνθουσιασμῶν καὶ θρησκείας καὶ μαντικῆς τὸ ἀγροτικὸν καὶ γοητεία ἐγγύς*, aan het bezielde zijn, aan vreemde (en buitensporige) godsdienstvormen en aan waarzeggerij bleken te grenzen bedelpriesterspractijken en tooverij” ²⁾).

Strabo verklaart dus sommige vormen van godsdienstuiting als voorkomende uit de zucht van den mensch om zichzelf te bevoordeelen. Op grond van den rationalistischen geest van Strabo, die uit bovenstaand citaat duidelijk spreekt, mogen we wel zeggen, dat met *θρησκεία* — geplaatst tusschen *ἐνθουσιασμοί* en *μαντικῆ*

1) II, 37. 2) Strab. X 3. 23. c. 474.

— bedoeld is een ongewone, door Strabo geringgeschatte vorm van godenvereering ¹⁾.

Er zijn uit de eerste eeuw vóór en na Christus eenige inscripties, waarin resp. *θηρησκεύω* en *θηρησκεία* voorkomen. De eerste, van ± 25 v. Chr., is een lofrede van de bewoners van Antigonea (Mantineia) op Euphrosynus, die aan de stad vele weldaden heeft bewezen en op Epigone, die in navolging van haar man veel geld heeft ten koste gelegd aan den eeredienst en *τοὺς μὲν θεοὺς ἐθρησκευσεν εὐσεβῶς, τοὺς δ' ἀνθρώπους εὐώχησε πανδήμως* ²⁾ *Θρησκεύω* kan hier ongetwijfeld geen ongunstigen klank hebben en beteekent: met zorg vereeren en de cultus handelingen verrichten.

Een andere inscriptie ³⁾ van ± 7 v. Chr. is een bekendmaking van Paulus Fabius Maximus, proconsul van Klein-Azië, gericht tot de Grieksche steden om deze aan te sporen den verjaardag van Augustus, *τοῦ θηοτάτου Καίσαρος*, te stellen als begin van het burgerlijk jaar, *ὅπως καὶ περισσότερον τιμήθῃ προσλαβομένη ἔξωθέν τινα θρησκίαν. Θρησκία*, absoluut gebruikt, is hier wel niets anders dan de weergave van het Latijnsche woord *cultus* zooals deze in de provincies bewezen werd aan den *θηότατος Καίσαρ*.

In een brief van Claudius uit het jaar 52, die ons op een inscriptie ⁴⁾ is bewaard gebleven en gericht is aan de bewoners van Delphi, spreekt hij met nadruk zijn gunstige gezindheid voor deze stad uit en zegt verder: *ἀεὶ δ' ἐτήρησα τὴν θρησκείαν τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Πυθίου*. Ook hier heeft *θηρησκεία* de waarde van het Latijnsche *cultus*.

Een andere brief van Claudius (uit 41), bewaard op een papyrus (P. Lond. 1912) is gericht aan de Alexandrijnen. Hierin spoort de keizer hen aan tot verdraagzaamheid tegenover de Joden en dringt er op aan hen niet lastig te vallen in iets *τῶν πρὸς θρησ-*

1) Over de *δρειβάσια* als feest van een *διάσος* spreekt Strabo nog XII 4, 3 c. 564. Georges Lafaye in Daremberg-Saglio II 1362b zegt over de *δρειβάσια*: revêtu d'un costume mythologique, il devait exécuter des prodiges d'équilibre sur des parois élevées, qui figuraient les escarpements des montagnes, où les adeptes de certains cultes orgiastiques se laissaient emporter par leur délire en des courses vagabondes et périlleuses.

2) Dittenb. Syll.³ 783. 3) O. G. I. 458. 4) Dittenb. Syll.³ 801.

κείαν αὐτοῖς νενομισμένων τοῦ θεοῦ, dat betrekking heeft op de traditioneele gebruiken bij de vereering van hun God.

Dionysius van Halicarnassus

In zijn Romeinsche geschiedenis deelt deze schrijver ons mede, dat gedurende minstens 5 jaar de Vestaalsche maagden (*αἱ ἱεραὶ κόραι*) ongehuwd moesten blijven, aan welke was opgedragen de zorg voor het eeuwige vuur *καὶ εἴ τι ἄλλο θρησκειέσθαι τῷ κοινῷ διὰ παρθένων νόμιμον ἦν*¹⁾.

Romulus bepaalde, dat sommige godsdienstige handelingen verricht moesten worden door vrouwen, andere door kinderen, wier beide ouders nog leefden²⁾. Na deze bepalingen *περὶ τῶν θρησκευόντων τοὺς θεούς*, verdeelde hij de diensten van de verschillende goden over de curiae.

θρησκεύω, op de eerste plaats absoluut gebruikt, is op deze beide plaatsen het verrichten van bepaalde cultushandelingen.

Numa laat alle godsdienstige instellingen van Romulus bestaan, maar voegt er eenige aan toe door diensten in te stellen voor goden, die nog geen vereering genoten en door hiervoor een priester aan te stellen, *ἀγνείας τε καὶ θρησκείας καὶ καθαρμούς καὶ τὰς ἄλλας θεραπείας καὶ τιμὰς πάντων πολλὰς νομοθετῶν, ὅσας οὐδ' Ἑλληνὶς οὐτε βάρβαρος ἔχει πόλις οὐδ' αἱ μέγιστον ἐπ' εὐσεβείᾳ φρονοῦσαι ποτε*³⁾.

ἀγνείαι καὶ θρησκείαι (absoluut gebruikt) *καὶ καθαρμοί* zijn blijkbaar bijzondere soorten van de *θεραπείαι καὶ τιμαί*; welke echter bedoeld zijn, blijkt niet. Wel blijken het diensten te zijn, waaraan reinigingsvoorschriften waren verbonden.

Plutarchus

In het tweede hoofdstuk van het leven van Alexander spreekt Plutarchus over Olympias, Alexander's moeder en vertelt, dat alle vrouwen, ingewijd in de Orphische mysteriën en de aloude feesten van Dionysus, vele dingen doen gelijk *ταῖς Ἡδωνίσι καὶ ταῖς περὶ τὸν Αἴμον Θρηήσσαις, ἀφ' ὧν δοκεῖ καὶ τὸ θρησκειεῖν ὄνομα ταῖς κατακόροις γενέσθαι καὶ περιέρχοις ἱεροργίαις*⁴⁾. Plutarchus waagt hier een etymologie van het woord *θρησκεύω* en daaruit blijkt, afgezien van de juistheid er van, dat hij in

1) Dion. Halic. I 76, 3. 2) ibid. II 23, 1. 3) ibid. II 63, 2. 4) Plut. Alex. 2.

θηρησκείω (absoluut gebruikt), zag het uitoefenen van een overdadigen en overdreven-uitbundigen dienst ¹⁾.

Eenzelfde houding tegenover *θηρησκεία* blijkt uit een van de raadgevingen, die dienstig kunnen zijn voor een gelukkig huwelijk: een vrouw mag geen eigen vrienden hebben, maar slechts die van den man. Daarom mag zij ook geen andere goden — de beste vrienden — vereeren dan die van den man en behoort zij haar huis af te sluiten *περιέργοις δὲ θηρησκείαις καὶ ξέναις δεισιδαιμονίαις* ²⁾.

θηρησκεῖται (plur.) zijn hier wel verschillende vormen van overdreven diensten, welke Plutarchus door vrouwen uitgeoefend zag en waarover hij zijn afkeuring uitspreekt ³⁾.

In een inscriptie ⁴⁾ uit de eerste eeuw n. Chr., afkomstig uit Amorion, wordt melding gemaakt van *θηρησκεία* als taak der Zeusmysten. Deze nml. eerden de nagedachtenis van Cyrilla, de jonggestorven dochter van Antipater Caius door haar een altaar toe te wijden en door een wijngaard te koopen *εἰς τὴν θηρησκείαν τοῦ μνημείου αὐτῆς*. De opbrengst van dezen wijngaard moest dienen voor het jaarlijksche feest van Mithras. Aan dit feest moesten deelnemen de mysten, hun afstammelingen en erfgenamen. Ook Antipater Caius heeft aan de mysten een wijngaard geschonken om de opbrengsten daarvan te doen gebruiken door de deelnemers aan de jaarlijksche feesten ter eere van zijn gestorven dochter. Hiervan wordt echter uitgesloten *ἐὰν δέ τις μὴ συνέλθῃ ἢ μὴ συνθηρησκεύῃ αὐτός*. Deze *θηρησκεία τοῦ μνημείου* bestond, volgens Poland ⁴⁾, uit het bekransen van het grafteeken en een in de buurt daarvan gehouden feestmaal. Dit is de eenige mij bekende plaats waar *θηρησκεία* gebruikt wordt in verband met den dooden-cultus.

1) Dat men in *θηρησκεία* vaker een vreemden ongewonen dienst zag, blijkt ook uit het scholion op Euripides Alc. 968. (ed. Schwartz) *πρῶτος Ὀρφεύς μυστήρια θεῶν παραδέδωκεν. ὅθεν καὶ θηρησκεία τὸ μυστήριον καλεῖται, ἀπὸ τοῦ θρηκός Ὀρφέως*.

2) Plut. II 140 c.

3) De Pythagoraeische Phintys vestigt er de aandacht op (Stob. IV 593 A) dat volgens de wet een vrouw zich moet onthouden van buitensporige feesten, zooals ter eere van de *μεγάλη μάτηρ* o.a. omdat die *θηρησκεύσας* dronkenschap en geestelijke storingen met zich brengen.

4) Revue des Etudes Grecques 1889 p. 19 (W. M. Ramsay).

5) Poland, Geschichte des griechischen Vereinswesens p. 512, Leipzig 1909.

Lucianus

Op luchtigen, spottenden toon is ons in De Sacrificiis de goden-hemel beschreven en de bezigheden der goden. *Τοιγαροῦν καὶ οἱ ἄνθρωποι συνῶδὰ τούτοις καὶ ἀκόλουθα περὶ τὰς θρησκείας ἐπιτηδεύουσι* ¹⁾, daarom bedenken de menschen, bij de vereering van hun goden, dingen, die daarmee overeenstemmen en daaraan beantwoorden. Zij wijden hun toe bosschen, bergen, vogels, planten. Ze verdeelen onderling de goden en elke stad of elk eiland legt beslag op een godheid om deze te vereeren. Zóó komen de Delphiërs en de Deliërs aan hun Apollo, de Atheners aan Athene enz.

Misschien mogen we, lettende op den spottenden toon van Lucianus wel aannemen, dat hij met *περὶ τὰς θρησκείας* (plur. absoluut gebruikt) doet uitkomen, dat hij de houding van *οἱ ἄνθρωποι* tegenover de goden overdreven vindt, daar ze op alle mogelijke manieren er naar streven den goden ter wille te zijn.

Aelianus

Op de eenige plaats, waar *θρησκεία* door Aelianus wordt gebruikt is dit niet in verbinding met een Grieksche godheid, maar met Serapis, waar de vereerders dezer godheid genoemd worden *ἄσοι περὶ τὴν θρησκείαν ἔχουσι τὴν τοῦ Σαράπιδος* ²⁾.

Athenaeus

Bij de Perzen duldt de koningin het groote aantal *παλλακίδες* wegens de onbeperkte macht van den koning over zijn vrouw en ook *διὰ τὸ τὴν βασιλίδα, ὡς φησι Δείνων ἐν τοῖς Περσικοῖς* (F. H. G. II 92) *ὑπὸ τῶν παλλακίδων θρησκειέσθαι. προσκυνοῦσι γοῦν αὐτήν* ³⁾.

Van den hiergenoemden Dino, schrijver van een Perzische geschiedenis, is niets met zekerheid bekend omtrent den tijd, waarin hij leefde. Wel vermeldde hij nog feiten, die in 310 v. Chr. gebeurden ⁴⁾.

1) Lucian. de sacrif. 10.

2) Aelian. nat. an. X 28. Hetzelfde geldt voor Cornutus, die (de nat. deor. VI 147) zegt dat Rhea eigenlijk *Φρυγία* heet *διὰ τὸ θρησκειέσθαι παρὰ τοῖς Φρύγι ἐξόχως*.

3) Athen. 13, 556 b.

4) Pauly-Wissowa s.v. Dinon.

Het gebruik van *θησκειώ* tegenover een mensch hoeft geen verwondering te wekken, als men bedenkt, dat het de houding weergeeft van de bijvrouwen tegenover de Perzische koningin, aan welke zij als aan een hoogere macht eer bewezen.

Een overgang tot het gebruik van deze woorden in een niet-godsdienstige sfeer vinden we in een fragment van den Pythagoraeër Dios¹⁾: de groote massa (*οἱ πλεῖνες*) eert (*θεραπεύοντι*) hen, die uitmunten door uiterlijke schoonheid, als goden en loopt hen na, *θησκειόντες οὐ καλὰν θησκειάν*, daarmee geen eervolle cultus uitoefenend.

Sextus Empiricus

Deze scepticus uit het einde van de tweede eeuw na Chr. maakt ons in zijn geschriften bekend met de denkwijze der school, waarvan hij een aanhanger is. Hij wijst er op, dat een scepticus bij zijn wijsgeerig onderzoek zich niet zal overijlen, ook al zal hij, volgens voorvaderlijk gebruik, zonder aarzelen verklaren, dat er goden bestaan, en doen al wat behoort *εἰς τὴν τούτων θησκειάν καὶ εὐσέβειαν*²⁾.

θησκειά is hier veeleer als tegenstelling naast *εὐσέβεια* — d. w. z. als uiterlijke vroomheid tegenover innerlijke — gesteld dan als synoniem.

Waarschijnlijk met het oog op de Romeinsche keizers wordt, iets verder³⁾, gezegd, dat sommige vorsten door de menschen worden geëerd *θυσιαις τε καὶ ἄλλαις θησκειαις, αἷς ὡς θεοὺς προτρέπονται*.

De een beschouwt dit, de ander dat als godheid, *ὅθεν καὶ τὰ περὶ θυσιῶν καὶ τῆς περὶ τοὺς θεοὺς θησκειᾶς ὅλως πολλὴν ἀνωμαλίαν ἔχει*⁴⁾.

θησκειά op deze en de plur. *θησκειάι* op de vorige plaats zijn de uiterlijke handelingen, welke bij de vereering der goden werden verricht.

Als een offer van nature *ῥσιον καὶ ἀνόσιον* was, zou het door alle menschen op dezelfde wijze worden beschouwd. Iets dergelijks doet zich ook voor met betrekking tot *τὰ ἐν τῇ κατὰ τὴν δίαίταν τῶν ἀνθρώπων θησκειᾶ περὶ τοὺς θεοὺς*, want Joden en

1) Stob. IV 486 H.

2) Sext. Emp. adv. Phys. IX 49.

3) ibid. 62.

4) Pyrrhon. Hyp. III 24, 220.

Egyptenaren b.v., eten geen varkensvleesch, Libyers geen schapenvleesch enz. *καίτοι εἴ γε ἦν φύσει τὰ τῆς θρησκείας καὶ τῶν ἀθέσμων, παρὰ πᾶσιν ἂν ὁμοίως ἐνομιζέτο* ¹⁾.

De bedoeling van dit niet bijzonder duidelijke betoog is er op te wijzen, dat men, evenals er voor de ritueele voorschriften geen algemeen geldende bepalingen bestaan, ook niet kan komen tot een objectieve norm voor τὰ ἄθεσμα, het onzedelijke.

Uit de tweede eeuw na Christus zijn ons eenige inscripties bekend, waarop het woord *θρησκεία* voorkomt.

In een eeredecreet van de stad Ephesus van het jaar 104 is besloten C. Vibius Salutaris op velerlei wijze te eeren, omdat hij *εὐσεβῶν μὲν φιλοτείμως τὴν ἀρχηγέτιν ποικίλαις μὲν ἐπινοίαις ἐσπούδακεν περὶ τὴν θρησκείαν μεγαλόψυχος, καὶ καθιερώσεσιν τὴν πόλιν κατὰ πάντα τετέλειμηκεν . . .* ²⁾

De gehuldigde heeft zich door zijn vrijgevigheid zeer verdienstelijk gemaakt en door zijn welwillendheid in velerlei vorm den cultus, (*θρησκεία* absoluut gebruikt), waarbij we op de eerste plaats wel aan Artemis denken, begunstigd.

In een andere inscriptie ³⁾ v. ± 150 na Chr., eveneens afkomstig uit Ephesus, wordt de dienst van Artemis uitdrukkelijk gepropageerd. Het volk van Ephesus ziet nl., in het gebruik van den maandnaam *Ἀρτεμισιών* bij Macedoniërs en andere Grieken en in de feesten, die gedurende deze maand gevierd worden een zeer sprekend blijk van vereering voor Artemis. In de overtuiging, dat het passend is, dat de naar de godin genoemde maand aan haar heilig is en toegewijd, oordeelt het volk van Ephesus het billijk door dit besluit *καταστήσαι τὴν περὶ αὐτοῦ θρησκείαν. διὸ δεδόχθαι ἱερὸν τὸν μῆνα τὸν Ἀρτεμισιῶνα εἶναι πάσας τὰς ἡμέρας. κ.τ.λ.* Hier wordt dus besloten tot een bijzondere vereering van de godin gedurende de haar toegewijde maand.

Een inscriptie uit het jaar 174 na Chr. ⁴⁾ maakt ons bekend met financieele moeilijkheden van Tyrische kooplieden te Puteoli, die zich daarom wenden tot magistraten en volk van hun vaderstad. Door den rijkdom van sommige hunner en door hun groote

1) *ibid.* 226 v.

2) *Ancient Greek Inscriptions in the British Museum* III 2, n. 481, 20.

3) *Dittenb. Syll.* ³ 867 b. 4) *O. G. I.* 595.

aantal hebben zij tot nu toe een zeer schoone *στατίων* gehad. Zij klagen er nu over de hiervoor benoodigde jaarlijksche huur niet meer te kunnen betalen, tengevolge van het afnemen van hun aantal en tengevolge van de onkosten *εἰς τε θυσίας καὶ θρησκείας τῶν πατρῶν ἡμῶν θεῶν ἐνθάδε ἀφωσιωμένων ἐν ναοῖς*.

θρησκείαι zijn ongetwijfeld de diensten, die deze kooplieden ter eere van hun vaderlandsche goden plachten te houden.

Van \pm 200 na Chr. bezitten we twee eeredecreten, waarin personen geprezen worden voor het voortreffelijk waarnemen der *θρησκεία*: De inwoners van Pergamum eeren Aurelia, priesteres *τῆς Νικηφόρου καὶ Πολιάδος Ἀθηναῖς . . . ἱερασαμένην ἐνδόξως καὶ μεγαλοπρεπῶς διετεῖ χρόνῳ καὶ τῇ ἐξῆς διετία εὐσεβῶς πᾶσαν θρησκείαν ἐκτελέσασαν τῇ θεῷ¹⁾*.

Er wordt hier onderscheid gemaakt tusschen het twee-jarig priesterschap van Aurelia en het waarnemen van alle cultushandelingen gedurende de twee daarop volgende jaren.

Het tweede eeredecreet is afkomstig van de Achaeërs en verkondigt den lof van Saon, *ἱεροφάντης τῶν μεγάλων θεῶν*, en van Sacleas, *οὗ καὶ σωφροσύνη καὶ τῇ περὶ τοὺς θεοὺς θρησκεία καὶ σεμνότητι διαφέροντες ἔτι νῦν εἰσιν, κ.τ.λ.²⁾*

θρησκεία hier geplaatst tusschen *σωφροσύνη* en *σεμνότης* moet niet zoozeer zijn het verrichten van den dienst der goden als wel de innerlijke gesteldheid en houding van vroomheid der bedienaren van dien dienst. Deze neiging om iemands vroomheid bij het verrichten der *θρησκεία* te waardeeren, bleek in de bovenvermelde inscripties door de toevoeging van *εὐσεβῶς*.

In een papyrus³⁾ van \pm 160 na Chr. lezen we, dat het aan priesters verboden is *πρὸς ἄλλη χρεία εἶναι ἢ τῇ τῶν θεῶν θρησκεία οὐδὲ ἐν ἐρεῶ ἐσθῆτι προίεναι οὐδὲ κόμην φορεῖν οὐδὲ ἐὰν ξενωθῶσιν τοῦ θείου παρ*.

θρησκεία is dus de beroepsbezigheid van Egyptische priesters, aan wien het verboden was een nevenberoep uit te oefenen. Dat het overtreden van deze bepalingen gestraft werd, blijkt uit andere plaatsen, waar een *στολιστῆς καταλιπὼν τὰς θρησκείας⁴⁾*, en een

1) O. G. I. 513. 2) I. G. V 2, 517.

3) Der Gnomon des Idios Logos. n. 71 (Berliner Urkunden V, 1).

4) *ibid.* n. 74.

ιερεὺς καταλειπὼν τὰς θρησκείας ¹⁾ tot geldboete veroordeeld zijn.

In de hymne op Isis ²⁾ wordt gesproken van de stele, die volgens een wet (van) *φιλοθρέσκων βασιλῆων* is opgericht als gedenkteeken aan de heerschappij der godin.

Dio Cassius

Over de Joden zegt deze schrijver o.a., dat zij verschillen van de andere menschen in alle levensgewoonten, maar vooral, omdat ze geen van de andere goden vereeren (*τιμῶσιν*), maar slechts één God *ἰσχυρῶς σεβοῦσιν*, van wien zelfs in Jeruzalem geen beeld is, daar ze hem voor *ἄρρητον δὲ δὴ καὶ ἀειδῆ* houden en *περισσότατα ἀνθρώπων θρησκέουσι* ³⁾. De intensiteit van het vereeren wordt in deze opeenvolging van *τιμῶσιν*, *ἰσχυρῶς σεβοῦσιν* en *περισσότατα θρησκέουσι* telkens sterker uitgedrukt: *θρησκέω* is de sterkste vorm van vereeren, die Cassius Dio kent.

Nadat C. Sosius, onderbevelhebber van Antonius, Jeruzalem heeft ingenomen, neemt hij eerst de verdedigers van den tempel, daarna de andere Joden gevangen. Dit gebeurt juist op den Sabbat (*ἐν τῇ τοῦ Κρόνου ἡμέρᾳ*). *καὶ τοσοῦτόν γε τῆς θρησκείας αὐτοῖς περιῆν ὥστε τοὺς προτέρους τοὺς μετὰ τοῦ ἱεροῦ χειρωθέντας παραιτήσασθαι τε τὸν Σόσσιον, ἐπειδὴ ἡμέρα αὐθις ἢ τοῦ Κρόνου ἐνέστη, καὶ ἀνελθόντας ἐς αὐτὸ, πάντα μετὰ τῶν λοιπῶν τὰ νομιζόμενα ποιῆσαι* ⁴⁾.

θρησκεία (absoluut gebruikt) is hier de krachtige godsdienstzin der Joden, die zelfs onder de meest dringende omstandigheden zich niet laten weerhouden van het verrichten van de gebruikelijke diensten (*τὰ νομιζόμενα*).

Uit de wijze, waarop Dio Cassius hier de feiten vermeldt, blijkt, dat hij er weliswaar geen afkeuring over uitspreekt, maar wel zijn verwondering over deze hardnekkige opvatting van den Joodschen godsdienst.

Ook van de Egyptenaren, die er zich bij Caesar over beklagen, dat zelfs hun *ἱερά* niet ontzien zijn, zegt hij: *θρησκέουσι πολλὰ περισσότατα ἀνθρώπων*, zij zijn het meest overdreven in de uit-

1) *ibid.* n. 75.

2) Abel, *Orphica* p. 295. Kaibel, *Epigrammata ex lapidibus collecta* 1028.

3) *D. C.* 37, 17, 2. 4) *D. C.* 49, 22, 5.

oefening van hun godsdienst en voeren zelfs onderling daarvoor oorlog ¹⁾).

Op een andere plaats ²⁾, waar de tekst zeer fragmentarisch is, is sprake van *Ἡλιος, ὃν Ἐλεγάβαλον ἐπικαλοῦσι καὶ μεγάλως θρησκέουσι*, terwijl iets verder (79, 11, 2) blijkt, dat als ernstigste grief tegen keizer Marcus Aurelius Antoninus (Elagabal) gold, niet dat hij een vreemde godheid in Rome had ingevoerd, maar dat hij deze stelde boven Jupiter en dat hij zich o.a. onthield van varkensvleesch *ὡς καὶ καθαρώτερον θρησκέσων*, om nog reiner zijn vreemden godsdienst uit te oefenen.

Deze zelfde Antoninus doet, om van zijn ziekte bevrijd te worden *πάνθ' ὅσα οἱ θρησκέοντές τι ποιοῦσιν* ³⁾. Uit wat voorafgaat blijkt, dat hier bedoeld is: in overdreven vorm de goden (Apollo, Asclepius, Serapis) vereeren.

Caesar verwijt Antonius, dat hij als consul tijdens de Lupercalia naar het forum is gegaan, gekleed als de luperi (*γυμνός*) en zó het volk heeft toegesproken. *τὰ μὲν γὰρ Λυκαῖα καὶ ἄλλως ἂν τῆς προσηκούσης θρησκείας οὐκ ἀπέτυχε* ⁴⁾, aan de viering der Lupercalia, die al uitgelaten genoeg zijn, als het blijft bij datgene, wat er toe hoort, zou niets ontbroken hebben zonder dat optreden van Antonius.

Doordat de Vestaalsche maagden (114 v. Chr.) beschuldigd zijn van schending der maagdelijkheid, is de geheele stad in beroering. Want men vreesde, dat de meest schandelijke en onheilige dingen, konden geschieden nu bezoedeld was *τὰ ὑπὸ νόμον ἄχραντα καὶ τὰ ὑπὸ τῆς θρησκείας ἅγια ἐκ τε τοῦ φόβου τῆς τιμωρίας κόσμια* ⁵⁾.

θρησκεία (absoluut gebruikt) is hier de algemeen geldende godsdienstige opvatting in Rome over de bijzonder toewijding aan de godheid van de Vestaalsche maagden.

Behalve van de, volgens Cassius Dio, tot in het uiterste doorgedreven cultusvormen van Joden en Egyptenaren, en van de (overdreven) vereering van een — voor een Romein — vreemde godheid (Elagabal) wordt *θρησκεία* ook gebruikt van oude en algemeen aanvaarde gebruiken in Rome. Misschien is de uitgelatenheid der Lupercalia oorzaak geweest van het gebruik van het woord *θρησκεία* in verband met dit feest, terwijl de uitzonder-

1) D. C. 42, 34, 2.

2) D. C. 78, 31, 1.

3) D. C. 77, 15, 7.

4) D. C. 45, 30, 4.

5) D. C. 87, 1.

lijke godsdienstige positie der Vestaalsche maagden eveneens is uitgedrukt door *θηρησκεία*.

Diogenes Laërtius

In het leven van den cynicus Menippus wordt onder diens geschriften genoemd: *πρὸς τοὺς φυσικοὺς καὶ μαθηματικοὺς καὶ γραμματικοὺς καὶ γονὰς Ἐπικούρου καὶ τὰς θρησκευομένας ὑπ' αὐτῶν εἰκάδας*¹⁾. Hiermee is waarschijnlijk niet de titel(s), maar veeleer de inhoud der voorafgenoemde werken *διαθῆκαι, ἐπιστολαὶ κ.τ.λ.* bedoeld²⁾. De *εἰκάδες* zijn de feesten, die Epicurus op den zosten van elke maand vierde ter nagedachtenis van zijn vriend Metrodorus³⁾.

Hoe is het gebruik van *θηρησκέω* in dit verband te verklaren? Ziet de cynicus in het vieren van deze feesten iets van een manifestatie van Epicurus' godsdienst en duidt hij dit aan met een woord, waarin hij wellicht het overdrevene en vreemde heeft uitgedrukt? Of kan men lettende op plaatsen uit Athenaeus en Stobaeus (Dios) (p. 7 v.) zeggen dat *θηρησκέω* hier buiten elke godsdienstige sfeer is gebruikt? Alvorens op deze vraag antwoord te geven is het noodig te vergelijken den brief⁴⁾ van de keizerinmoeder Plotina *πᾶσι τοῖς φίλοις*, waarin zij bericht dat Hadrianus het verzoek heeft ingewilligd, zoodat voortaan het hoofd van de Epicureïsche school te Athene bij testament een opvolger mag benoemen. Echter moet steeds de beste benoemd worden. Wanneer dit, zoo vervolgt zij, om een of andere reden niet mocht geschieden *τό γε τὸν ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ θρησκευήματος βουλευόμενον καθήκειν οἴομαι στοχάζεσθαι τοῦ ἀρέσοντος κοινῇ πᾶσιν καὶ μὴ τοῦ ἰδίου ἑαυτῷ*. *Θρησκευμα* is gebruikt om het eigene van de opvattingen en gewoonten der Epicureïsche school te karakteriseeren, waaruit dus blijkt, dat dit woord hier geenszins een ongunstige beteekenis kan hebben, maar slechts tot doel heeft de Epicureïsche opvattingen tot een soort van godsdienst op te heffen. Op grond hiervan is het dus zeer goed mogelijk, dat ook Menippus met het woord *θηρησκέω* volkomen in Epicureïschen geest gebleven is⁵⁾.

1) D. L. VI 101. 2) Pauly-Wissowa s.v. Menippus. 3) J. A. Hild in Daremberg-Saglio s.v. Eikadistai. 4) Dittenb. Syll.³ 824.

5) Justinianus Nov. 103, 2 gebruikt het mv. *θηρησκέματα* in den zin van: godsdienstige richtingen (*ἐκ τοῦ διαφόρου τῶν θρησκευμάτων*).

De gedachte komt op, dat *θηρησκεία* en de daarbij behorende woorden, bij uitstek gebruikt zijn voor de cultusvormen eener collectieve eenheid, die door deze woorden het eigene en het, van de cultus der massa, afwijkende heeft willen karakteriseeren ¹⁾. Op deze wijze is dan ook het gebruik dezer woorden voor den Joodschen en Christelijken godsdienst te verklaren. Dat echter in den tijd van het syncretisme het praegnante dezer beteekenis verloren gaat is wel zeer begrijpelijk.

Op een inscriptie ²⁾ van Macedonië, dateerende uit den keizertijd, lezen we de namen van eenige personen, die door de thiasus der Hermanoubiasten geëerd worden als *προστάτες* (acc. plur.) *θηρησκευτῶν καὶ τῶν σηκοβατῶν Θεοῦ Ἑρμανούβιδος*. Op een inscriptie uit Thessalonië, die in verband met de vorige wordt aangehaald, is eveneens sprake van *οἱ συνθηρησκονται κλείνου θεου μεγάλου Σαράπιδος*, die *τὸν προστάτην* eeren ³⁾.

*Anders formuleerend, kan men zeggen: τιμάω, σέβομαι, θεραπεύω zijn de traditioneele, algemeen gebruikelijke vereeringsvormen voor de Grieksche, nationale goden. Alles wat daarvan afwijkt wordt aangeduid met *θηρησκεία* enz., terwijl *θηρησκεία* tevens dienst doet als vertaling van het Lat. *cultus*.*

Julianus

Theodora, een heidensche priesteres, is ervan beschuldigd Christelijke slaven in haar dienst te hebben. Hiervoor waarschuwt haar Julianus: *εἴ τις οὖν ἡμῶν, οἷ φαμεν εἶναι θεράποντες θεῶν, οἰκέτην στέργοι τὸν βδελυττόμενον αὐτοῦς καὶ ἀποστρεφόμενον αὐτῶν τὴν θρησκείαν, ἃρ' οὐ δίκαιον ἢ πείθειν αὐτὸν καὶ σφῆζειν, ἢ τῆς οἰκίας ἀποπέμπεσθαι καὶ πιπράσκειν, εἰ τῷ μὴ ῥάδιον ὑπερορᾶν οἰκέτου κτήσεως* ⁴⁾.

In een brief geschreven vanuit Constantinopel aan den filosooph Maximus schrijft Julianus: *θηρησκεύομεν τοὺς θεοὺς ἀναφανδὸν καὶ τὸ πλῆθος τοῦ συγκατεληθόντος μοι στρατοπέδου θεο-*

1) Vgl. de inscriptie der Zeus-mysten p. 6.

2) Bulletin de Correspondance Hellénique 1913 p. 94 „Inscriptions de Macédoine et de Thrace” Ch. Avezon et Ch. Picard.

3) *θηρησκευτής* komt ook voor in een schol. op Pind. O. 3, 28 waar het volk (*δημός*) der Hyperboraeërs genoemd wordt: *θεράπων τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ θηρησκευτής αὐτοῦ*.

4) Julian. Epist. 86. Bid.-Cum. p. 119, 27.

σεβές ἐστίν. ἡμεῖς φανερώως βουθυτοῦμεν¹⁾. *θρησκεία* is de dienst der heidensche goden, waaraan de slaaf zich onttrekt, *θρησκεύω* het verrichten der cultushandelingen voor de goden.

Een inscriptie²⁾ van ± 247 na Chr. bevat het bevel van den opperpriester Myron aan de inwoners van Talmis om alle varkens uit het heiligdom te houden ten einde het mogelijk te maken, dat plaats hebben τὰ περὶ τὰ ἱερά θρήσκια κατὰ τὰ νενομισμένα. τὰ θρήσκια, dat in beteekenis gelijk is aan *θρησκεία* (Herodotus gebruikt II 18 de verbinding τῆ περὶ τὰ ἱερά θρησκίῃ) is aan Dittenberger op geen andere plaats bekend.

Lyciërs en Pamphyliërs schijnen aanstoot genomen te hebben aan de godsdienstige overtredingen der Christenen en hebben zich daarom ± 311 gewend tot keizer Maximinus. Hun verzoek is ons als inscriptie³⁾ bewaard gebleven, gevonden te Arycanda (Lycië)⁴⁾: „Daar de goden steeds gunstig gezind waren voor ons, οἷς ἡ θρησκεία μεμέληται σπουδαίως ὑπὲρ τῆς ὑμῶν . . . σωτηρίας wenden wij ons tot U om een einde te maken aan de godsdienstige overtredingen der Christenen, hetgeen het best zou kunnen geschieden door de uitoefening van hun godsdienst te verbieden en hun te bevelen steeds deel te nemen τῆ τῶν ὁμογενῶν θεῶν ὑμῶν θρησκεία.

Onder de varia et incerta komt in I. G. IV (no. 659) een inscriptie voor, waar uit den tekst, voorzoover deze aanwezig is, door M. Fraenkel wordt opgemaakt, dat er sprake is van een thiasus van mysten, die behalve de *Μήτηρ θεῶν*, ook andere goden eerden. Deze vereering wordt *θρησκεία* genoemd.

Twee inscripties⁵⁾, waarschijnlijk uit den keizertijd prijzen Charopina, priesteres van Artemis, ἀρετῆς ἔνεκεν καὶ τῆς περὶ τὴν θεὸν θρησκείας.

1) Epist. 26. Bid.-Cum. p. 32. 2) O. G. I. 210. 3) O. G. I. 569.

4) Opmerkelijk is dat uit deze plaats een *θρησκευτήριον Ἑλίου* vermeld wordt (Schol. Pind. O. 7, 33).

5) I. G. VII 3430; I. G. III 1, 893.

SAMENVATTING

van het gebruik der woorden bij:

HEIDENSCHEN SCHRIJVERS

- θρησκεία(ι)* 1) dienst(en), ritus van niet-Grieken in uitheemschen godsdienst (Egyptenaren: Herodotus p. 2; Joden: Pap. p. 4/5; Serapis: Aelian. p. 7; Rhea: Cornut. p. 7; Tyrische goden: inscriptie p. 10; *Μήρηρ-θεῶν*: inscriptie p. 15; beroepsbezigheid van Egyptische priesters: Pap. p. 10.
- 2) orgiastische godsdienststuiting (Strabo p. 3; Plut. p. 5 v.; Dio Cassius p. 12: Lupercalia).
- 3) cultus van Grieken aan Grieksche(n) god(en); inscr. p. 3; Sext. Emp. p. 8; inscr. p. 9 v.
- 4) cultus van Romeinen aan Grieksche(n) god(en); inscr. p. 4; p. 9.
cultus van Romeinen aan Romeinsche(n) god(en); D. H. p. 5; (Julianus p. 14).
cultus, als ambtsbezigheid van priesteres: inscr. p. 10; p. 15.
godsdienstzin, vroomheid (Dio Cass. p. 11; inscr. p. 10).
- 5) cultus aan Romeinschen keizer bewezen; inscr. p. 4.
cultus aan vorsten bewezen; Sex. Emp. p. 8.
cultus van een graf; inscr. p. 6.
- 6) cultusverrichtingen der Vestaalsche maagden; Dio Cass. p. 12; cf. D. H. p. 5.

- θρησκείω* 1) vereeren, cultushandelingen verrichten, godsdienstige gebruiken in acht nemen: van niet-Grieken t.o.v. vreemde goden (Joden, Dio Cass. p. 11; Egyptenaren, Herod. p. 2, Dio Cass. p. 11; van Romein t.o.v. Elagabal, Dio Cass. p. 12); vereeren in het algemeen: Inscr. p. 4; D. H. p. 5.
- 2) overdreven eeredienst uitoefenen; Dio Cass. p. 12.
- 3) eeren, eerbiedigen van menschen: Oostersche koningin, Athen. p. 7; lichamelijk-schoonen, Stob. p. 8; bepaalde dagen D. L. p. 13; graf, inscr. p. 6.

II - JOODSCHE SCHRIJVERS

Septuaginta

Opmerkelijk is dat de woorden *θρησκεία* en *θρησκείω* in de Septuaginta slechts voorkomen in enkele der Apocryphen. In Sap. Salom. komt elk dezer woorden éénmaal voor, terwijl gesproken wordt over het vereeren van beelden en dieren: „Gij hebt hun (den Egyptenaren) een menigte redelooze dieren als straf toegezonden, omdat zij *ἐθρήσκεον ἄλογα ἐρπετά*, goddelijke eer bewezen aan redelooze, kruipende dieren”¹⁾.

„De eerezucht van den kunstenaar heeft de onervaren massa gebracht *εἰς ἐπίτασιν θρησκείας*, tot meer vereering (van beelden)”²⁾.

Antiochus wil, alvorens Eleazar te laten folteren een poging doen hem te redden door hem te doen eten van varkensvleesch. „Ik heb”, aldus Antiochus, „eerbied voor Uw hoogen leeftijd en grijze haren, ofschoon ik iemand, die reeds zoo lang grijs is en nog steeds aanhanger van den godsdienst der Joden (*τῆ Ἰουδαίων θρησκεία*) niet bepaald een filosoof vind Bedenk: gij kunt door het eten van dit vleesch Uw leven redden en, indien er een leidende macht is van dezen godsdienst van U (*τῆςδε τῆς θρησκείας*), dan zal ze U een gedwongen wetsovertreding vergeven”³⁾.

θρησκεία (hier absoluut gebruikt) heeft in den mond van Antiochus, die in zijn toespraak spottend en ironisch is, waarschijnlijk een ongunstigen klank, daar hij tegenover Eleazar zijn geringe waardeering voor den Joodschen godsdienst wil uitdrukken.

1) Sap. Salom. 11, 15.

2) *ibid.* 14, 18.

3) IV Macc. 5, 6.

Op deze plaatsen in de Septuaginta zien we *θηρησκεία* en *θηρησκεύω* gebruikt door een Joodsch schrijver van dier- en beeldenvereering, door een heidensch koning van den Joodschen godsdienst.

Philo Judaeus

In de waarschuwing voor valsche profeten wordt gezegd: *Κὰν μέντοι τις ὄνομα καὶ σχῆμα προφητείας ὑποδύς, ἐνθουσιᾶν καὶ κατέχεσθαι δοκῶν, ἄγῃ πρὸς τὴν τῶν νενομισμένων κατὰ πόλεις θηρησκείαν θεῶν, οὐκ ἄξιον προσέχειν ἀπατωμένους ὀνόματι προφήτου*, indien iemand, die naam en uiterlijk van een profeet aanneemt en schijnbaar door de Godheid beziel en beheerscht wordt, U tracht over te halen tot den dienst van de in vele steden algemeen aanvaarde goden, moet gij hem geen gehoor geven en U niet laten misleiden door den naam profeet" ¹⁾.

De ware vroomheid bestaat niet uit uiterlijkheden. Al is iemand uiterlijk ook zeer rein en al bouwt hij den grootsten en prachtigsten tempel, maar bevlekt hij zijn geest, dan mag hij niet voor vroom (*εὐσεβής*) gehouden worden. *πεπλάνηται γὰρ καὶ οὗτος τῆς πρὸς εὐσέβειαν ὁδοῦ, θηρησκείαν ἀντὶ ὁσιότητος ἠγούμενος*, want hij mist den weg, die leidt naar de vroomheid (*εὐσέβεια*) daar hij uiterlijke, ritueele handelingen voor echte vroomheid houdt en geschenken aanbiedt aan Hem, die als eenig offer de waarheid wil ²⁾.

Door de tegenstelling met *ὁσιότης* heeft *θηρησκεία* (abs. gebruikt) hier de beteekenis van: uiterlijke cultushandelingen.

Training is noodig om de beste kamprijzen te behalen. Van mannen nu is de voortreffelijkste kamprijz *ἡ θεοῦ μόνου θεραπεία*. Want toen wij niet voldoende voorbereid, gekomen waren *ἐπ' αὐτὰς τῆς θεραπείας*, haastten wij ons weg, sneller dan wij gekomen waren, *τὴν αὐστηρὰν δίαιταν αὐτῆς καὶ τὴν ἄνπνον θηρησκείαν καὶ τὸν συνεχῆ καὶ ἀκάματον πόνον οὐκ ἐνεγκόντες, . . .* zonder de harde leefwijze en den geen-rust-gunnenden dienst en de onophoudende en blijvende inspanning te hebben doorstaan ³⁾.

Met het woord *θηρησκεία* (abs. gebruikt) wordt hier zonder eenige afkeuring gewezen op de verplichting tot het nakomen van tal-

1) Philo V 76, 6. 2) I 263, 5. 3) III 118, 29.

rijke voorschriften, waarvan de naleving noodzakelijk is voor de *θεοῦ μόνου θεραπεία*.

De vervolgte Joden verklaren zich tegenover Petronius, Caligula's stadhouder van Phoenicië, bereid al hun bezittingen af te staan, als er slechts niets afwijkends (*νεώτερον*) in hun tempel zou moeten gebeuren en ze hun godsdienst mochten bewaren, zooals ze hem van hun voorouders ontvingen. Zij beroepen zich op hun liefde voor den keizer, die toch niet door hun godsdienst ongunstig werd beïnvloed. „Immers in onzen tempel werden het eerst offers gebracht ten gunste van Caligula's regeering, *ἵνα πρῶτον ἢ καὶ μόνον ἀφαιρεθῆ τῆς θρησκείας τὸ πατριον*; toch niet opdat 't eerst of ook maar alleen het voorvaderlijke karakter van onzen eeredienst zou worden weggenomen? ¹⁾ Met *θρησκεία* (absoluut gebruikt) is hier eveneens zonder eenige afkeuring klaarblijkelijk bedoeld de Joodsche eeredienst, waarvan het kenmerkende — het monotheïsme — zou verloren gaan, als de Joden zich lieten dwingen goddelijke eer te bewijzen aan Caligula.

In een pleidooi ten gunste van den Joodschen tempel wijst de spreker op de groote bewondering, die M. Agrippa ervoor gehad heeft. Ook Tiberius, gedurende de 23 jaar van zijn keizerschap *τὴν κατὰ τὸ ἱερὸν ἐκ μηκίστων χρόνων παραδεδομένην θρησκείαν ἐτήρησεν, οὐδὲν αὐτῆς παραλύσας ἢ παρακινήσας μέρος*, hield een oog op den sinds oer-oude tijden overgeleverden eeredienst in den tempel, zonder er iets van af te schaffen of aan toe te voegen ²⁾. *θρησκεία* (absoluut gebruikt) duidt hier op de talrijke bepalingen van den uiterlijken eeredienst, waarin Tiberius geen wijziging bracht, maar die hij in de overgeleverde vorm liet bestaan.

θρησκεία komt dus bij Philo voor als dienst, ook van heidensche goden, maar vooral van den Joodschen dienst, zooals die zich in de riten uit; vandaar dat hij soms gesteld wordt tegenover (innerlijke) vroomheid.

Josephus

Ofschoon deze woorden hier meestal voorkomen met betrekking tot den Joodschen godsdienst, worden ze toch ook gebruikt om aan te duiden de vereering voor vreemde goden ³⁾, voor Parthische

1) VI 198, 20.

2) VI 210, 2.

3) Joseph. A. I. I 316; VIII 127, 192, 337; IX 27, 138.

(A. I. XVIII 344, 348) Egyptische (A. I. XVIII, 66. c. Ap. I 261), en Grieksche goden (c. Ap. II 254).

Het talrijkst zijn de plaatsen, waar met deze woorden bedoeld wordt: het waarnemen van de plichten en het voldoen aan de voorschriften van den Joodschen godsdienst, voorzoover deze zich in (uiterlijke) cultushandelingen openbaart: tijdens het beleg van den tempel van Jeruzalem bewondert Pompejus van de Joden *μάλιστα τοῦ μηδὲν παραλῦσαι τῆς θρησκείας*. Want alsof het volop vrede was, werden offers gebracht *καὶ πᾶσα θεραπεία κατὰ τὰκριβὲς ἐξετελεῖτο τῷ θεῷ*, en zelfs niet, al werden zij bedreigd bij het altaar gedood te zullen worden, *τῶν καθ' ἡμέραν εἰς τὴν θρησκείαν ἀπέστησαν* ¹⁾.

Ochosias werd opgevolgd door zijn broer Joram. Evenals zijn vader Ahab leefde hij *πάσῃ παρανομίᾳ χρησάμενος καὶ ἀσεβείᾳ πρὸς τὸν θεόν. παρεῖς γὰρ τοῦτον θρησκεύειν τοὺς ξενικοὺς ἐσέβετο* ²⁾.

Op deze en andere plaatsen hebben de woorden *θρησκεία* (absoluut gebruikt) en *θρησκεύειν* niet alleen de beteekenis van: de voorschriften van den uiterlijken dienst naleven, maar ook in het algemeen: het zich houden aan de wetten van den Joodschen godsdienst ³⁾.

Meermalen ook overweegt de beteekenis van moreel-goed handelen en nadert dan tot: vroom zijn, trouw aan de godsdienstige beginselen. Mozes spreekt den Joden moed in tegen de Amelekieten en stelt als veldheer aan Josuë *νοῆσαι τε καὶ εἰπεῖν ἰκανώτατον καὶ θρησκεύοντα τὸν θεὸν ἐκπρεπῶς καὶ Μωυσῆν διδάσκαλον τῆς πρὸς αὐτὸν εὐσεβείας πεποιημένον τιμώμενόν τε παρὰ τοῖς Ἑβραίοις* ⁴⁾. Naast het bezitten van verstand en welsprekendheid wordt de bijzondere v r o o m h e i d van Josuë als een van zijn eigenschappen genoemd, waardoor hij als veldheer geschikt is.

Bij de inwijding van den tempel spoort Salomon het volk aan te bidden *καὶ τὴν διάνοιαν αὐτοῖς καθαρὰν ἀπὸ πάσης φυλάττεσθαι κακίας ἐν δικαιοσύνῃ καὶ θρησκείᾳ καὶ τῷ τὰς ἐντολὰς τηρεῖν ἅς διὰ Μωυσέος αὐτοῖς ἔδωκεν ὁ θεὸς διαμενούσας* ⁵⁾. Ook hier is

1) B. I. I 148; cf. II 42; A. I. XVII 214; XIII 73; XII 324.

2) A. I. IX 27.

3) A. I. X 63; IX 157; XII 270 v. e.a.

4) A. I. III 49.

5) A. I. VIII 120. cf. A. I. VI 90; VIII 251; IX 260; I 223, 234.

θρησκεία, dat absoluut gebruikt is, naast *δικαιοσύνη* en het in acht nemen der Mosaïsche geboden, de vrome innerlijke gesteldheid, waartoe Salomon aanspoort.

We vinden bij Josephus *θρησκεία* en *θρησκεύω* gezegd van:

- 1) vereering van heidensche goden.
- 2) Het in acht nemen van de ritën van den uiterlijken Joodschen dienst.
- 3) het in acht nemen der voorschriften van den Joodschen godsdienst in het algemeen.
- 4) vroom zijn, trouw aan den godsdienst.

Bij de Joodsche schrijvers vinden we de woorden *θρησκεία* en *θρησκεύω*, gezegd van:

- 1) dier- en beeldenvereering (LXX) en vereering van vreemde goden (Philo, Joseph.).
- 2) Joodsche godsdienst, LXX (door heidensch koning gebruikt en waarschijnlijk ongunstig), uiterlijke Joodsche dienst (bij Philo soms gesteld tegenover *δσιότης*, Josephus).
- 3) Vroomheid, trouw aan den Joodschen godsdienst (Josephus).

III - CHRISTELIJKE SCHRIJVERS

Nieuwe Testament

Terwijl in de Septuaginta deze woorden slechts voorkwamen, gebruikt om een door den schrijver afgekeurden godsdienst vorm aan te duiden, dus in ongunstigen zin (óók zonder nadere aanduiding van het object) vinden we ze hier slechts in gunstige beteekenis. Waar dit niet het geval is, is dit nader aangeduid door toevoeging van het object.

Paulus, op verschillende punten door de Joden aangevallen, rechtvaardigt zich tegenover koning Agrippa: „Alle Joden weten, dat ik van jongs-af als Farizeeër geleefd heb *κατὰ τὴν ἀκριβεστάτην αἰρεσιν τῆς ἡμετέρας θρησκείας*, naar de strengste richting van onzen godsdienst”¹⁾

Paulus²⁾ dringt er op aan dat niemand zich zal overgeven

1) Act. Ap. 26, 5. 2) Col. 2, 18.

θρησκεία ἀγγέλων, terwijl hij zich, iets verder, ongunstig uitlaat over al de bepalingen van den Joodschen godsdienst: „Het zijn slechts geboden en leeringen van menschen: ze hebben wel den schijn van wijsheid *ἐν ἐθελοθρησκείᾳ καὶ ταπεινοφροσύνῃ καὶ ἀφειδίᾳ*, omdat de mensch zichzelf dien (eere)dienst heeft opgelegd en zich nederig toont ¹⁾.

θρησκεία duidt dus op deze plaatsen aan de bepalingen van den uiterlijken Joodschen eeredienst; voor de *θρησκεία ἀγγέλων* wordt gewaarschuwd.

Een andere beteekenis zien we in een passage van den brief van Jacobus ²⁾: „Als iemand meent godsdienstig (*θρησκός*) te zijn, maar hij beteugelt zijn tong niet, dan bedriegt hij zichzelf en zijn godsdienstigheid (*θρησκεία*) is ijdel. Reine en vlekkelooze *θρησκεία* in de oogen van God den Vader is deze: te zorgen voor weduwen en wezen en zich onbesmet van de wereld te houden”. In het woord *θρησκεία* schuiven hier twee waarden over elkaar: *θρησκεία*, dat oorspronkelijk betrekking heeft op uiterlijken eeredienst, wordt hier verstaan in den zin van: God dienen door moreel goed te leven en zijn mede-menschen te helpen. In *θρησκεία* zijn hier dus vereenigd: het naleven van de voorschriften van den eeredienst en de innerlijke gesteldheid, vroomheid, die daaraan moet beantwoorden, 'n beteekenis, die nog niet bij Philo, wel bij Josephus voorkwam.

Apostolische Vaders

Een zelfde dubbele beteekenis als in den brief van Jacobus vinden we in den brief, die aan Diognetus gericht is.

1) *ἐθελοθρησκεία* komt — behalve op deze plaats in de litteratuur t/m. de 2de eeuw n. Chr. niet voor. Analoge samenstellingen als *ἐθελοδοουλεία* (Plat. Conv. 184 c) e.a. maken het echter mogelijk als beteekenis vast te stellen: vrijwillig gekozen vereering. E. A. Sophocles, Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Period (1914) vermeldt s.v. *ἐθελοθρησκεία*: falsa religio, over-religiousness, superstition. Paul. Col. 2. 23. Euseb. II 545 A. Hieron. I 1034 (885). Theod. IV 1460 B en s.v. *ἐθελοθρησκευτικός*, over-religious, superstitious, Ephin. I 172 B. *ἐθελοθρησκείῳ* Epiph. I 1040 c. Hesychius zegt: *ἐθελοθρησκείαν. ἐθελοσέβειαν*, terwijl in de excerpta Cyrilli gloss. *ἐθελοθρησκεία* genoemd wordt: *ἐκοῦσιον σέβας*. Suidas geeft *ἐθελοθρησκεί* weer als: *ἰδίῳ θελήματι σεβεί τὸ δοκοῦν*.

2) Jac. I, 26 v.

In het begin van den brief nml., verstaat de schrijver onder *θησκεύω* iets anders dan Diognetus. Deze, die ingelicht wil worden over de *θεοσέβεια* der Christenen, heeft den schrijver gevraagd *τίνοι θεῶ πεποιθότες καὶ πῶς θησκεύοντες*, in welken God zij wel geloofden en hoe ze Hem dienden om de waarde van de wereld gering te kunnen schatten, den dood te verachten en zich niet te bekommeren om Grieksche goden of om Joodsche *δαιμονία*.

De heiden Diognetus meent het geheim te moeten zoeken in bepaalde ritueele handelingen. De Christelijke schrijver verstaat onder *θησκεύω* God dienen in den zin van: Zijn geboden nalen, daar toch bepaalde ritueele handelingen nooit de kracht konden geven om de wereld te verzaken.

Verder in den brief¹⁾ spreekt de schrijver spottend van het vereeren (*θησκεύειν*) van houten en steenen goden *αἵματι καὶ κνίσαις*, terwijl hij op een andere plaats den ingewikkelden Joodschen cultus met *θησκειά* aanduidt²⁾.

In zijn eersten brief aan de Corinthiërs zegt Clemens³⁾ dat de rechtvaardigen vervolging leden, gesteenigd werden en gedood door hun tegenstanders, of, zoo vraagt hij verder, „werden de drie jongelingen soms in den gloeienden oven geworpen *ὅπθ τῶν θησκευόντων τὴν μεγαλοπρεπή καὶ ἔνδοξον θησκειάν τοῦ ὕψιστου*, door hen, die zich van de verheven en roemvolle vereering kwijten van den Allerhoogste?”

Clemens Alexandrinus

God gaf aan de heidenen de zon, de maan en de sterren *εἰς θησκειάν*, ter vereering, opdat ze niet geheel en al goddeloos zouden zijn⁴⁾.

Te Pytho wordt de Pythische draak vereerd (*θησκεύεται*)⁵⁾. De Argivers vereeren (*θησκεύουσιν*) *Ἀφροδίτην Τυμβωρόχον*⁶⁾. Daar in Egypte in iedere stad een ander dier vereerd wordt (*τιμάω, σέβω*) zegt Clemens, daarover sprekende: *κατὰ τὰς θησκειάς τὰς σφῶν ἐσκέδανται*⁷⁾.

Zoo zijn er meer plaatsen te noemen, waaruit blijkt, dat

1) Ep. ad Diogn. 2, 8. 2) 3, 2. 3) I Clem. 45, 7.

4) Clem. Alex. Strom. VI 14, 110, 3; cf. ibid. 111, 3.

5) Protr. II 34, 1. 6) Protr. II 38, 4. 7) Protr. II 39, 5.

θρησκεία en *θρησκευώ* gebruikt kunnen worden van: het bewijzen van goddelijke eer aan heidensche goden ¹⁾).

Meestal echter zijn de woorden gebruikt van den Christelijken godsdienst: Hij, die God dient, dient zichzelf. Hij, die in zijn eigen beschouwend leven God met zorg vereert (*ἐπιμελεῖται θρησκευόντων τὸν θεόν*) ook door zijn eigen volledige reiniging, ziet op heilige wijze den heiligen God ²⁾).

Alleen de ware wijze is heilig en vroom, daar hij op godsdienstige wijze God eert (*θρησκευώ*) ³⁾).

Zonder overtreding de plichten der geboden nakomen is *θρησκευέειν τὸ θεῖον διὰ τῆς ὄντως δικαιοσύνης* ⁴⁾).

De filosofie heeft niet leeren kennen *τὴν κατὰ τὸν θεὸν θρησκείαν*, den eeredienst volgens den wil van God ⁵⁾).

Op deze plaatsen is met *θρησκεία* en *θρησκευώ* bedoeld: het dienen van God door innerlijke vroomheid.

Dat Clemens deze woorden ook kent in de beteekenis van: uiterlijke ritueele dienst, zoowel van heidenen als van Christenen, kan blijken uit de volgende plaatsen: Strom. III 3, 35, 2. Hier is sprake van de *ἱεροποιεπῆς θρησκεία* der Egyptenaren, waarmee de ingewikkelde cultus van de priesters bedoeld blijkt.

Ibid. IV 25, 128, 4. Zij, die bij een doode zijn geweest, worden gedurende zeven dagen gereinigd. In een even groot aantal dagen werd de schepping volbracht, *τῇ ἐβδόμῃ γὰρ ἡ ἀνάπαυσις θρησκευέται*, wordt de rust ritueel gevierd.

θρησκευώ (absoluut gebruikt) vinden we in een papyrus ⁶⁾ van Christelijke inhoud van ± 350 na Chr.. Valeria vraagt Paphutius om zijn gebeden ten einde genezing te verkrijgen van haar kortademigheid *ὄντως πιστεύω διὰ τῶν σῶν εὐχῶν εἶασιν λαμβάνω, τῶν γὰρ ἀσκούντων καὶ θρησκευόντων ἀποκαλύματα δικνέοντε, ζόο* hoop ik door Uw gebeden genezing te verkrijgen, want door vromen en godsdienstigen worden verborgen dingen aan het licht gebracht.

1) Strom. VII 9, 62, 2; VI 3, 31, 5; Protr. II 40, 1; X 91, 1.

2) Strom. IV 14, 152, 3. 3) Strom. VII 1, 2, 1. 4) Strom. VI 9, 77, 5.

5) Strom. VI 15, 123, 3. cf. VI 1, 1, 1.

6) P. Lond. 1926 opgenomen in Bell, Jews and Christians in Egypt, (London 1924) p. 108.

Bij de Christelijke schrijvers komen de woorden voor, gezegd van:

- 1) vereering voor engelen (Paul.) beelden (Ep. Diogn.); heidensche goden (Clem. Alex.); Joodschen godsdienst (N. T., Ep. Diogn. Clem.).
- 2) Christelijke godsdienstigheid (Jac., Ep. Diogn.); uiterlijke dienst (Clem. Alex.); innerlijke vroomheid (Clem. Alex.).

θρησκός — vroom komt voor het eerst en alleen bij Jac. voor.

Lexicographen

In Hesychius' lexicon wordt *θρησκεία* weergegeven door *σέβασμα*, en *θρησκεύει* door *σέβεται*, *θεραπεύει*, *προσεδρεύει*, *ὑπηρετεῖ*, *τῷ θεῷ λατρεύει*. Behalve op de beteekenis van vereeren, waarbij vooral de godheid als object gedacht moet worden, is in deze omschrijvingen sterk de nadruk gelegd op de beteekenis van: dienen (eeredienst). *προσεδρεύει* zal dan moeten opgevat worden in den zin van: nauwkeurig letten op; immers in de excerpta Cyrilli glossarum (in de uitgave van Hesych. van Schmidt IV p. 342) wordt de *θρησκεία* naast *θεαρέσκειά τις ὄδσα* ook nog *φυλακή* genoemd en lezen we naast *ἐθρέξατο: ἐφυλάξατο, ἐσεβάσθη*.

θρησκός vinden we verklaard als *ἐτερόδοξος* en als het raadselachtige *εὐγενής*, waarvoor Albertus wil lezen *εὐσεβής* of *θεαγενής*. Dit *ἐτερόδοξος* nu wordt niet alleen bij Hesychius vermeld als synoniem van *θρησκός*, maar ook bij Suidas, Photius, Etymol. Gudianum (hier nader aangeduid door het Christelijk getinte *αἰρετικός*) en in Etymol. magnum, dat er nog aan toevoegt: *ἐκ τοῦ Θραξ, Θρακός*. Samenstellingen als *ἐτεροδοξέω*, *ἐτεροδοξία* (beide bij Plato), *ἐτερόδοξος* (Lucianus, kerkel. schrijvers) beteekenen: (van) een andere, (meestal) verkeerde meening (zijn). Zoo-wel van heidensch als van Christelijk standpunt bezien, bevat dus *θρησκός* in den zin van *ἐτερόδοξος* een afkeurende beteekenis. Als men nu met Albertus i.p.v. het onbegrijpelijke *εὐγενής* wil lezen *εὐσεβής* vinden we in deze drie woorden van Hesychius: *θρησκός. ἐτερόδοξος. εὐσεβής*, de geschiedenis weerspiegeld van *θρησκεία*.

Voor het verstaan der beteekenis levert geen moeilijkheid: *θρεσκός. περιττός. δεισιδαίμων*, terwijl daarentegen de woorden:

θρησκή. άγνή. πάντα εδλαβουμένη minder duidelijk zijn. Wat betreft de aanduiding *άγνή* zou ik willen verwijzen naar Dion. Halic. II 63. 2 (*άγνεια και θρησκειαι και καθαρμοι*) en naar het gebruik van *θρησκειαι* en *θρησκεύω* in verband met de Vestaalsche maagden (*άγνή* femin!) bij Dion. Halic. en Dio Cass. Ter verklaring van *πάντα εδλαβουμένη* vergelijkte men het bovengenoemde *προσεδρεύει* en *φυλακή*, welke woorden misschien tevens de verklaring kunnen geven van *θρήσκω. νοῶ*.

S u i d a s

Ofschoon Suidas *θρησκειαι* noemt *ή λατρεία* is hier toch in en door het voorafgenoemde *θρησκεύει* de godsdienstige beteekenis duidelijker dan bij Hesychius. Suidas zegt nl. *θρησκεύει. θεοσεβεί, ύπηρετεί τοις θεοις*. Vervolgens onderneemt hij een tweevoudige poging tot etymologische verklaring van het woord, wanneer hij laat volgen: *λέγεται γάρ ως Ὅρφενς Θοράξ πρώτος έτεχνολόγησε τὰ Ἑλλήνων μυστήρια. και τὸ τιμᾶν θεὸν θρησκεύειν έκάλεσαν, ως Θορακίας οὔσης τῆς εὔρέσεως. ή από τοῦ θεὸν δερκεύειν ὃ έστιν ὄραῖν*. Suidas blijkt dus in *θρησκεύω* te zien het verrichten van een eeredienst (mysteriën), dien de Grieken van de Thraciërs hebben geleerd, maar tevens zegt hij, dat het woord beteekent *τὸ τιμᾶν θεόν*, dat een Thracische vinding zou zijn. De opmerking *λέγεται γάρ κ.τ.λ.* schijnt ontleend te zijn aan een scholium op Gregorius Naz., terwijl de vermelding *θρησκεύειν έκάλεσαν κ.τ.λ.* slaat op Greg. Naz. orat. XXXIX p. 626: *οὔδὲ Θορακῶν ὄργια ταῦτα, παρ' ὧν και τὸ θρησκεύειν ὡς λόγος*.

E t y m o l o g i c u m G u d i a n u m

Naast de beide bovengenoemde etymologieën van Suidas vinden we in het Etym. Gud. de, reeds in de excerpta Cyrilli Gloss. genoemde etymologie: *θρησκειαι, θεαρσκία τις οὔσα, από τοῦ θρησκεύω*. In de „omissa” lezen we: *θρησκειαι, παρὰ τήν τῶν Θορακῶν επιμέλειαν τήν προς τὸ θεῖον, και τήν Ὅρφέως ιεροουργίαν. οὔτοι γάρ εἰξεῦρον τήν περι τὸ θεῖον εὔνοιαν. ή παρὰ τὸ τοῦς θεοῦς άρέσκεισθαι, ὃ έστιν εἰξενμενίζεσθαι*. Het Etymologicum Magnum stemt grootendeels overeen met het Etym. Gud. Van de Thraciërs wordt hier echter gezegd: *οὔτοι γάρ πρώτον*

ἐξεῦρον τὴν περὶ τὸ θεῖον εὐνοίαν, terwijl het artikel sluit met de reeds boven aangehaalde uitspraak van Greg. Nazian. ὁ Θεολόγος: οὐ Θρακῶν ὄργια. παρ' ὧν καὶ τὸ θρησκευεῖν, ὡς λόγος.

Zonaras geeft voor θρησκεία. ἡ λατρεία, ἡ ζήλος περὶ τὴν πίστιν, een Christelijke uiting, die hij laat volgen met de gebruikelijke etymologie παρὰ τὴν Θρακῶν ἐπιμέλειαν κ.τ.λ.

EΥΛΑΒΕΙΑ

I - HEIDENSCHHE SCHRIJVERS

Bij Homerus en Hesiodus komen de tot dezen groep behorende woorden in het geheel niet voor. De oudste plaats waar we *εὐλάβεια* aantreffen, is een regel bij *Thognis*, waar deze, zich richtend tot *Cyrnus* zegt ¹⁾:

*κιβδήλου δ' ἀνδρὸς γνῶναι χαλεπώτερον οὐδέν,
Κόρν' οὐδ' εὐλαβίης ἐστὶ [περὶ] πλέονος.*

Camerarius verklaart: *οὐδὲ περὶ πλείονος ἐστὶν οὐδὲν ἢ εὐλαβεῖσθαι καὶ φροντίζειν*. Hieruit blijkt dat met *εὐλαβίη* bedoeld wordt de eigenschap van iemand, die voorzichtig is en met beleid te werk gaat.

In een fragment van *Agathon* ²⁾ lezen we de verzuchting:

*ᾧφελεν, ὡς ἀφανής, οὕτω φανερώτατος εἶναι
καιρός, ὅς ἀξάνεται πλεῖστον ἀπ' εὐλαβίης.*

„was het juiste oogenblik, dat zijn hoogste waarde krijgt door bedachtzaamheid, maar in dezelfde mate bekend als waarin het (meestal) onbekend is”.

Cydias ³⁾ spreekt de waarschuwing uit voorzichtig te zijn dat men bij een groot gevaar een kleiner gevaar niet uit het oog verliest:

*εὐλαβεῦ δὲ μὴ κατέναντα λέοντος
νεβρός ἐλθὼν μοῖραν αἰρεῖσθαι κρεῶν.*

Eén der raadgevingen van *Democritus* ⁴⁾ luidt: *μὴ ὑποπτος πρὸς ἅπαντας, ἀλλ' εὐλαβίης γίνου καὶ ἀσφαλής*, wees niet argwanend tegen allen, maar voorzichtig en beslist. *Bias* van *Priene* zou gezegd hebben ⁵⁾: *ἔξεις ἔργω μνήμη, καιρῷ εὐλάβειαν*, zorg ervoor op het goede oogenblik de juiste houding aan te nemen.

1) Bergk, *Poetae lyriici graeci* II p. 129.

2) *ibid.* II p. 268. 3) *ibid.* III 564.

4) *Diels* ², *Fragmente der Vorsokratiker* I p. 404. *Democr. fr.* 91.

5) *Stob.* III 1, 172 H., vermeld in *Diels, Fr. d. Vorsokr.* II p. 521.

Uit deze plaatsen blijkt reeds dat *εὐλάβεια* is: voorzichtigheid, zonder vrees of argwaan, een eigenschap die in het leven slechts tot voordeel kan strekken.

Aeschylus

In de fragmenten ¹⁾ van Aeschylus vinden we eenige keeren de vorm *εὐλαβοῦ* in de beteekenis van: pas op, wees voorzichtig. De lezing van Meineke in Agamn. 1024 *ἐπ' εὐλαβεία* is onzeker.

Sophocles

De paedagoog spoort Orestes en Electra aan tot volvoering van de voorgenomen daad en hij zegt zijn voorzorgen te hebben getroffen opdat het plan niet ontijdig bekend worde. *εὐλάβειαν τῶνδε προϋθέμην ἐγώ*, ik heb voorzichtigheid (als een wachtpost) voor Uw daden opgesteld ²⁾.

Als Oedipus, niet ver meer van Athene, menschen hoort naderen, wil hij dat Antigone, die den blinde op zijn tocht van Thebe naar Athene geleidt, hem zal verbergen langs den weg ³⁾:

*τῶνδ' ἕως ἂν ἐκμάθω
τίνας λόγους ἐροῦσιν. ἐν γὰρ τῷ μαθεῖν
ἔνεστιν ἡὐλάβεια τῶν ποιουμένων*

.... want van hun woorden is afhankelijk het beleid in onze daden.

Na de uitdrukkelijke verklaring van Creon niet tegen Oedipus geïntrigeerd te hebben, zegt het koor ⁴⁾:

*καλῶς ἔλεξεν εὐλαβουμένῳ πεσεῖν
ἄναξ· φρονεῖν γὰρ οἱ ταχεῖς οὐκ ἀσφαλεῖς.*

Terwijl de smeekelingen zich vóór het paleis van Oedipus bevinden en de priester, als hun leider, de hulp van Oedipus inroept, zegt hij ⁵⁾ o.a.:

*ἴθ' ὦ βροτῶν ἄριστ', ἀνόρθωσον πόλιν·
ἴθ' εὐλαβήθηθ'· ὡς σὲ νῦν μὲν ἦδε γῆ
σωτήρα κλήζει τῆς πάρος προθυμίας.*

toon Uw goede zorg voor de stad.

Chrysothemis vindt Electra's plannen zeer gevaarlijk en keurt

1) Aesch. fr. 195 en 206 Nauck.

2) Soph. El. 1334.

3) O. C. 116.

4) O. R. 616.

5) O. R. 47.

haar voornemen af: Als zij (Electra) niet zoo onverstandig was,

ἔσφζετ' ἄν

τὴν εὐλάβειαν, ὥσπερ οὐχὶ σφζεται,

dan zou zij de voorzichtigheid wel in acht nemen, zooals ze dat nu niet doet ¹⁾).

Ook bij Sophocles is *εὐλάβεια* dus: voorzichtigheid, beleid, eigenschappen, die een verstandige passend, gewaardeerd worden.

E u r i p i d e s

„Als het volk sterk is geworden en toornig is”, aldus Menelaus ²⁾, „is het even moeilijk te bestrijden als een groot vuur. Onder bepaalde omstandigheden kan iemand dit misschien nog wel blusschen *καιρὸν εὐλαβοῦμενος*, als hij het juiste oogenblik in acht neemt”.

Clytaemnestra beveelt aan de dienaressen den bruidschat voorzichtig naar binnen te brengen ³⁾:

καὶ πέμπετε' εἰς μέλαθρον εὐλαβοῦμεναι.

Lycus achtervolgt de kinderen van Megara en Hercules om hen te dooden, daar hij hen vreest als wrekers van zijn moord op Creon, Megara's vader. Tegenover Amphitryo rechtvaardigt hij zijn houding dan ook door te zeggen ⁴⁾:

*Ἔχει δὲ τοῦμόν οὐκ ἀναίδειαν, γέρον,
ἀλλ' εὐλάβειαν.*

Niet gebrek aan eerbied drijft mij tot deze handelingen, maar in het belang van mijn eigen veiligheid zie ik er mij toe verplicht.

Als godin vinden we *εὐλάβεια* voorgesteld in woorden die Eteocles tot Creon richt ⁵⁾:

*Τῆ δ' εὐλαβεία, χρησιμωτάτη θεῶν,
προσευξόμεσθα τήνδε διασῶσαι πόλιν.*

Een scholium op deze plaats luidt: *σωματοποιεῖ τὴν Εὐλάβειαν*. „Ομηρος (Α 37) Δειμὸς τε Φόβος τε. τῆ δ' Εὐλαβεία εὔχονται, ἵνα αὐτοὶ ἀφόβως ἐπέλθωσιν. ἢ ἵνα τοῖς πολεμίοις φόβον ἐμβάλῃ. Het scholium ziet dus in *εὐλάβεια*: vrees, schrik, ofschoon *εὐλάβεια* deze beteekenis niet heeft. Men zal beter doen te denken aan de godin: „de Goede Zorg”, die de stad zal moeten redden.

1) El. 994.

2) Eurip. Or. 669.

3) I. A. 612.

4) Herc. fur. 165.

5) Phoen. 782.

Orestes, die door Pylades verzorgd wordt, waarschuwt hem ¹⁾ voor het gevaar besmet te worden door Orestes' razernij:

εὐλαβοῦ λύσσης μετασχεῖν τῆς ἐμῆς.

Zooals uit deze plaatsens blijkt is *εὐλάβεια* als goede eigenschap en *εὐλαβεῖσθαι* als uiting daarvan gewoonlijk bij Euripides ge- waardeerd en aanbevolen. Toch is dit niet altijd het geval: er zijn plaatsens waar deze woorden een ongunstigen klank hebben: Me- nelaus laat Orestes in zijn moeilijkheden alleen en weigert hem te helpen, zoodat Orestes vol verbittering over zijn angst om vrien- den te helpen zegt ²⁾:

ἠὺλαβεῖτο μὴ σῶζειν φίλους ἐν ³⁾

ἠὺλαβεῖθ' ὃ τοῖς φίλοισι δροῶσιν οἱ κακοὶ φίλοι.

In een fragment ⁴⁾ wordt de *εὐλάβεια* als verachtelijke en on- vruchtbare angstvallige voorzichtigheid gesteld tegenover *οἱ πόνοι*. Een goed man mag er niet voor terugschrikken om deel te nemen aan den oorlog:

οἱ γὰρ πόνοι τίκτουσι τὴν εὐανδρίαν

ἢ δ' εὐλάβεια σκότον ἔχει καθ' Ἑλλάδα,

τὸ διαβιῶναι μόνον ἀεὶ θηρωμένη.

Naast de gunstige vinden we dus bij Euripides ook een ongun- stige beteekenis van *εὐλάβεια*.

Aristophanes

In Aristophanes' Aves zegt op een bepaald oogenblik de hop tot den *κορυφαῖος* ⁵⁾:

ἀλλ' ἀπ' ἐχθρῶν δῆτα πολλὰ μανθάνουσιν οἱ σοφοί

ἢ γὰρ εὐλάβεια σῶζει πάντα. παρὰ μὲν οὖν φίλου

οὐ μάθοις ἂν τοῦθ'. ὃ δ' ἐχθρὸς εὐθὺς ἐξηνάγκασεν

de voorzichtigheid is het behoud van alles.

Het ww. *εὐλαβεῖσθαι* komt nog eenige malen voor in den zin van: voorzichtig zijn, opletten, oppassen, ook gericht op het zedelijke. Zoo wordt in de Lysistrata ⁶⁾ gezegd: *εὐλαβώμεθα τὸ λοιπὸν ἀθδεις μὴ ἕξαμαρτάνειν ἔτι*, laten we vermijden niet meer te misdoen.

Opmerking verdient ook: *εὐλαβεῖσθαι τὴν κύνα, cavere canem* ⁷⁾.

1) Or. 793. 2) Or. 1059. 3) Or. 748. 4) fr. 1052, 8 Nauck.

5) Aristoph. Av. 377. 6) Lys. 1277.

7) Lys. 1215 cf. Pax 313: *εὐλαβεῖσθε τὸν . . . Κέρβερον.*

In de fragmenten der Comici lezen we van Diphilus ¹⁾:

θνητὸς πεφνκῶς μὴ εὐλαβοῦ τεθνηκέναι.

Ook in de verbinding *θάνατον εὐλαβοόμενος* ²⁾ vertaalt men het best: vreezen, duchten.

X e n o p h o n

Een goed paard, waarvan echter te verwachten is dat het onherstelbare schade kan veroorzaken, zal men niet gemakkelijk dooden, ofschoon men het niet gebruikt *εὐλαβοόμενος μὴ τι ἀνήκεστον ἐν τοῖς κινδύνοις ἐργάσηται*, uit vrees dat het in gevaaren iets onherstelbaars doet ³⁾.

Voor Socrates was het kenmerk van den *σοφός* en *σώφρων* eensdeels de kennis van het schoone en goede en het gebruiken daarvan, anderdeels de kennis van het slechte en het vermijden (*εὐλαβεῖσθαι*) daarvan ⁴⁾.

Wie wil oordeelen over de wenschelijkheid van een te beginnen oorlog, moet den omvang van de beide strijdmachten kennen. Als de kracht van zijn eigen stad grooter is, kan hij aanraden tot oorlog (*ἐπιχειρεῖν τῷ πολέμῳ*), is deze echter zwakker dan de tegenstanders, dan moet hij de stad overhalen den oorlog te vermijden (*εὐλαβεῖσθαι*) ⁵⁾.

Kort samenvattend kunnen we zeggen dat tot nu toe de woorden *εὐλάβεια* en *εὐλαβεῖσθαι* (*εὐλαβής* zagen we nog slechts zelden), die in het algemeen beteekenen: voorzichtig zijn, meestal voorkwamen, gebruikt in bonam partem: beleid gebruiken, behoedzaam zijn, bezorgd zijn, zich in acht nemen, willen vermijden e.d. Slechts bij Euripides vonden we een beteekenis in malam partem, terwijl we bij Aristophanes *εὐλαβεῖσθαι* gebruikt zagen met betrekking tot het zedelijke.

O r a t o r e s

Antiphon waarschuwt ⁶⁾ de rechters ervoor dat zij niet de smet van een valsche veroordeeling op zich mogen laden: *πολλή εὐλάβεια ὑμῖν τούτων ποιητέα ἐστί.* En bij *Isocrates* vinden we meermalen het ww. *εὐλαβεῖσθαι* waar een waarschuwing

1) Meineke IV 426. Kock C. A. F. II p. 576

2) Meineke IV 357. mon. 612.

3) Xenoph. Hier. VI 15.

4) Mem. Socr. III 9, 4.

5) *ibid.* III 6, 8.

6) Antiph. III 3, 11.

wordt uitgesproken voor zedelijk-laakbare dingen: *εὐλαβοῦ τὰς διαβολάς, κἄν ψευδεῖς ᾧσιν*¹⁾ en *μάλιστα μὲν εὐλαβοῦ τὰς ἐν τοῖς πότοις συνουσίας*²⁾.

De oude redenaars waren, aldus Aeschines, zóó voorzichtig dat zij het als ongepast beschouwden bij het houden van een redevoering den arm buiten den mantel te houden en dat zij vermeden (*εὐλαβοῦντο αὐτὸ πράττειν*³⁾). In dezelfde redevoering belooft de spreker zooveel mogelijk voor iets te zullen zorg dragen: *εὐλαβήσομαι δ' αὐτὸ ποιεῖν ὡς ἂν δόνωμαι μάλιστα*⁴⁾.

In de redevoering⁵⁾ tegen Ctesiphon zegt de spreker op een bepaald oogenblik dat de goden van tevoren waarschuwden om voorzichtig te zijn en dat het voorteeiken dat zich tijdens de mysteriën voordeed, nml. de dood van sommige mysten, toch voldoende waarschuwing was. Daarom wilde Ameiniades *περὶ τουτῶν . . . εὐλαβεῖσθαι* en de godheid in Delphi raadplegen wat nu te doen stond.

εὐλαβεῖσθαι heeft hier betrekking op het voorteeiken, dat de oorzaak van godsdienstige vrees moest zijn: één der mysten was bij het baden in zee door een zeemonster meegesleurd, en Ameiniades drong er op aan dit voorteeiken met den noodigen eerbied te beschouwen: *εὐλαβεῖσθαι* nadert dus tot *αἰδεῖσθαι*.

Demosthenes verzekert dat men tegenover Philippus de uiterste voorzichtigheid moet betrachten⁶⁾ (*εὐλαβείας οὐ μικρᾶς δεῖται*) en dat, ook al noemen zijn (Dem.) tegenstanders hem (Dem.) *ἄτολμον καὶ δειλὸν*, hij zichzelf *εὐλαβῆ* noemt⁷⁾.

Ook tegenover het zedelijke vinden we *εὐλαβεῖσθαι* gebruikt; zoo in de verbinding⁸⁾: *ἄξιόν ἐστιν εὐλαβηθῆναι ἀδικῆσαι* en⁹⁾ *εὐλαβοῦμενοι ἁμαρτάνειν*.

In de redevoering tegen Timocrates keurt de spreker diens wet af, die dingen bevatte welke in strijd waren met bestaande wetten. *καὶ οὐδὲν ἔσθ' ὅ τι φροντίσας οὐδ' εὐλαβηθεὶς φαίνεται*¹⁰⁾, en er is niets waarvan blijkt dat hij er zich rekenschap van gaf, of er eerbied voor toonde.

Tegen Midias, die getracht heeft de feestelijkheden ter eere van Dionysus in de war te sturen, spreekt Demosthenes een rede-

1) Isocr. c. Demonic. 17. 2) *ibid.* 32. 3) Aeschin. I 25. 4) *ibid.* 38. 5) III 130. 6) Demosth. 19, 262. 7) *ibid.* 206. 8) 20, 51. 9) 25, 93. 10) 24, 109.

voering uit en, zich tot de rechters richtend, wijst hij hen er op hoe door de wet bepaald is dat op die dagen niets mocht gebeuren dat de heiligheid dier feesten zou kunnen schenden. „Ik zal U”, aldus de spreker ¹⁾, „de wet voorlezen; daardoor zal U duidelijk worden Uw *εὐλάβεια* (godsdienstige behoedzaamheid, die uit de wet spreekt) en zijn *θράσος* (driestheid). De choregen werden op het Dionysusfeest lastig gevallen, maar bleven toch rustig en hielden zich *εὐλαβῶς, εὐσεβῶς, μετρίως* ²⁾. De choregen bewaarden de *εὐλάβεια* en de *εὐσεβεία*, de angstvallige zorg voor een rustig verloop van het godsdienstig feest en de vrome aandacht voor de plechtigheden. Deze *εὐλάβεια* was oorzaak, aldus spreker ³⁾, dat Midias niet aanstonds gestraft werd. Maar nu mag zij hem niet tot redding strekken.

In één van de laatste redevoeringen ⁴⁾ van Demosthenes dringt de spreker aan op veroordeeling van den beklagde: ik zal U alles nog duidelijker uiteenzetten opdat ge niet alleen ten gunste van U zelf en van de wetten zult oordeelen, maar ook *ὑπὲρ τῆς πρὸς τοὺς θεοὺς εὐλαβείας, τιμωρίαν ὑπὲρ τῶν ἡσεβημένων ποιούμενοι καὶ κολάζοντες τοὺς ἡδικοκτότας*, om den verschuldigden eerbied tegenover de goden te beschermen, die in dit geval geschonden is (*ἡσεβημένων*).

Dit is de oudste plaats waar de verbinding *ἡ πρὸς τοὺς θεοὺς εὐλάβεια* voorkomt; bij Plato echter komt reeds de verbinding *τὸν ξενικὸν θεὸν εὐλαβεῖσθαι* voor.

Plato

De woorden *εὐλαβεῖσθαι, εὐλάβεια* en *εὐλαβής* komen bij Plato meermalen voor in de beteekenis van: voorzichtig zijn, met beleid te werk gaan, op zijn hoede zijn, zich wachten voor, terugschrikken voor, vermijden, ontwijken (*πληγᾶς*), bezorgd zijn voor, zorg dragen voor e.d.

Socrates waarschuwt Alcibiades voor den omgang met het volk en voegt er aan toe ⁵⁾: neem mijn waarschuwing ter harte, *εὐλαβοῦ σὺν τῇν εὐλάβειαν ἣν ἐγὼ λέγω*. Ook bij Plato vinden we deze woorden in verbinding met het zedelijke ⁶⁾: *τὸ δίκαιον καὶ εὐλαβές* wordt als karaktereigenschap genoemd, terwijl als eigenschappen

1) 21, 10. 2) 21, 61. 3) 21, 70. 4) 59, 74. 5) Plato, Alcib. I 132 A. 6) Polit. 311 B.

van verstandige bestuurders gelden *ἡθῆ εὐλαβῆ καὶ δίκαια καὶ σώτηρια* ¹⁾. Op deze plaatsen zou men moeten vertalen: nauwgezet, conscientieus, een beteekenis die doet denken aan het latijnsche religio, waarmee *εὐλάβεια* meermalen samenvalt zooals verder zal blijken. In het 5de boek van de Wetten ²⁾ blijkt met *εὐλάβεια* bedoeld te zijn: de voorzichtigheid om geen vergrijp te begaan tegenover gastvrienden, en in de Gorgias ³⁾ komt voor de waarschuwing: *εὐλαβητέον ἐστὶν τὸ ἀδικεῖν μᾶλλον ἢ τὸ ἀδικεῖσθαι*. Als men neiging gevoelt tot tempelroof *εὐλαβεῖσθαι χρῶν παντὶ σθένει. τίς δ' ἐστὶν εὐλάβεια μαθέ* ⁴⁾.

Met een godheid als persoonlijk object vinden we *εὐλαβεῖσθαι* in 'n voorschrift van Plato's Wetten ⁵⁾. Als nml. een vreemdeling zich verstout heeft een burger te slaan, moeten de *ἀστυνόμοι* ingrijpen en hem straffen *τὸν ξενικὸν ἀπὸ θεὸν εὐλαβούμενοι*, met den verschuldigden eerbied voor den beschermgod der vreemdelingen. Naar aanleiding van deze plaats zij gewezen op de bovengenoemde plaats van Demosthenes (59, 74) waar we de verbinding zagen: *ἡ πρὸς τοὺς θεοὺς εὐλάβεια*.

In de op naam van Plato staande Definitiones wordt als bepaling van *αἰδώς* o.a. gegeven ⁶⁾: *εὐλάβεια ὀρθοῦ πρόγονου*, terwijl de *ἀγνεία* genoemd wordt ⁷⁾: *εὐλάβεια τῶν πρὸς τοὺς θεοὺς ἀμαρτημάτων. τῆς θεοῦ τιμῆς κατὰ φύσιν θεραπεία*. De *σωφροσύνη* heet ⁸⁾ o.a. *ἕξις καθ' ἣν ὁ ἔχων αἰρετικός ἐστὶ καὶ εὐλαβητικός ὦν χρῆ*, een houding, die iemand het juiste doet kiezen en schuwen. De *εὐλάβεια* zelf wordt bepaald als: *φυλακὴ κακοῦ. ἐπιμέλεια φυλακῆς* ⁹⁾. Zooals blijkt is ook in deze Definitiones *εὐλάβεια* beperkt tot het zedelijke.

Aristoteles

Dezelfde beteekenissen, welke reeds bij Plato zijn opgesomd, komen ook bij Aristoteles voor. Eenige plaatsen verdienen echter afzonderlijke vermelding. In de Eth. Nicom. lezen we ¹⁰⁾ dat sommigen niet naar andermans bezit verlangen *διὰ τινα ἐπιείκειαν*

1) Polit. 311 A.

2) Legg. V 730 A.

3) Gorg. 527 B.

4) Legg. IX 854 B, *εὐλάβεια*, voorzorgsmaatregel, cautio.

5) Legg. IX 879 E.

6) Def. 412 C.

7) 414 A.

8) 412 A.

9) 413 C.

10) Aristot. Eth. Nic. 8 3. 1121 b 24.

καὶ εὐλάβειαν τῶν αἰσχυρῶν, wegens een soort gevoel-voor-wat-behoort en het terugschrikken voor verkeerde dingen.

Men moet ingetogen (σωφροσύνη) en matig leven: *παρέπεται δὲ τῇ σωφροσύνῃ εὐταξία, κοσμιότης, αἰδώς, εὐλάβεια*¹⁾. *εὐλάβεια*, hier als synoniem van *αἰδώς* gebruikt, wordt genoemd onder de eigenschappen die voortvloeien uit de *σωφροσύνη*.

Dat echter *εὐλάβεια* ook een ongunstige beteekenis kan hebben blijkt waar Aristoteles²⁾ spreekt over de *δειλία*. *Ἀκολουθεῖ δὲ τῇ δειλίᾳ μαλακία, ἀνανδρία, ἀπονία, φιλοψυχία*. *Ὑπεστι δὲ τις εὐλάβεια καὶ τὸ ἀφιλόνηκον τοῦ ἥθους*, hieraan ligt ten grondslag een soort van beangstheid en de karaktereigenschap, die iemand van strijd afhoudt". Evenals in het pag. 31 vermelde fragment van Euripides is *εὐλάβεια* hier de eigenschap van iemand, die passief en afwijzend staat tegenover inspanning en gevaar. Dezelfde ongunstige beteekenis heeft *εὐλαβούμενος* in de omschrijving van *ὁ καταπεπλήγμενος*³⁾. *ὁ πάντα καὶ πρὸς πάντας εὐλαβούμενος καὶ πρᾶξι καὶ εἰπεῖν*. *ἄπρακτος γὰρ ὁ τοιοῦτος, ὁ πάντα καταπληττόμενος*.

O u d e r e S t o a (v. Arnim, Stoic. Vet. Fr.)

In de Stoa wordt een bijzondere aandacht geschonken aan de *εὐλάβεια*, die als *εὐλογος ἔκκλισις* uitdrukkelijk onderscheiden wordt van *φόβος*, zooals blijkt uit het leven van Zeno door Diogen. Laertius⁴⁾, waar zij als eigenschap van den Stoïschen *σοφός* wordt genoemd. En volgens Plutarchus⁵⁾ is zij 'n *λόγος ἀπαγορευτικός τῷ σοφῷ*.

In deze *εὐλάβεια* worden twee vormen onderscheiden: de *αἰδώς* en de *ἀγνεία*⁶⁾. Andronicus⁷⁾ verklaart: *αἰδώς μὲν οὖν ἐστὶν εὐλάβεια ὀρθοῦ νόγου*, en waar Stobaeus over de Stoa spreekt lezen we: *αἰδημοσύνην δὲ ἐπιστήμην εὐλαβητικὴν ὀρθοῦ νόγου*. Volgens deze bepalingen is dus *εὐλάβεια* (*αἰδώς*) voorzichtigheid in ethischen zin, terwijl de tweede vorm van *εὐλάβεια* (*ἀγνεία*) door Andronicus verklaard wordt: *ἀγνεία δὲ εὐλάβεια τῶν περὶ θεοῦς ἀμαρτημάτων*, het vermijden van fouten tegenover de goden.

1) de virt. 4, 1250 b 15. 2) ibid. 6, 1251 b 15. 3) Mor. magn. a 30. 1193 a 9.

4) D. L. VII 116. 5) Plutarch. II 1038 A.

6) D. L. VII 116 ὑπὸ δὲ τὴν εὐλάβειαν πίπτειν αἰδῶ, ἀγνείαν.

7) Andronicus περὶ παθῶν 6 (p. 20 Kreuttner).

Polybius

De reeds meermalen vastgestelde beteekenissen vinden we ook bij dezen auteur: vreezen, aarzelen, voorzichtig zijn. Zoo wordt bijv. de *εὐλάβεια* van Fabius Cunctator gesteld tegenover de *τόλμα* van M. Minucius¹⁾, (vgl. Demosthen. 21. 10: *εὐλάβεια* tegenover *θράσος*).

Terwijl de oorlog in Spanje noodzakelijk is, schrikken de Romeinsche jongelingen terug voor deelname aan dezen oorlog. P. Corn. Scipio Aemilianus Africanus minor biedt zich echter aan om met den consul mee te gaan en, daar niemand dit van hem verwachtte wekt dit groote bewondering *καὶ διὰ τὴν ἡλικίαν καὶ διὰ τὴν ἄλλην εὐλάβειαν*²⁾. In de Didot uitgave (1839) is *καὶ διὰ τὴν ἄλλην εὐλάβειαν* vertaald door: et propter cautam cunctationem, quam alias prae se ferebat. Op de plaats en echter waar over dezen Scipio is gesproken, is nergens sprake van een cauta cunctatio, die nu tot zijn bewondering zou kunnen bijdragen. SCHWEIGHÄUSER (Lex. Polyb. s.v.) vertaalt het woord op deze plaats door: timiditas, verecundia. Ook deze opvatting kan bezwaarlijk juist zijn daar toch nergens sprake is van Scipio's vreesachtigheid of schuchterheid en deze ook moeilijk kan bijdragen tot bewondering voor hem. Veeleer zal men onder *εὐλάβεια* moeten verstaan óf de voorzichtige, ingetogen levenswijze³⁾, de *φυλακὴ κακοῦ*, óf men moet aan *εὐλάβεια* een beteekenis hechten, die ook eenige malen bij Plutarchus voorkomt, nml. pietas, vaderlandsliefde.

In een inscriptie⁴⁾ van ± 160 v. Chr. eeren de bewoners van Tenos den Rhodiër Idomeneus, *ἐπειδὴ . . . τὴν τε ἐπιδημίαν καὶ ἀναστροφὴν ἐποίησατο καλῶς καὶ εὐλαβῶς καὶ ἀξίως τῆς τε ἡμετέρας πόλεως καὶ τοῦ δήμου τοῦ Ῥοδίων. εὐλαβῶς* kan hier slechts slaan op de conscientieuse wijze waarop Idomeneus zijn taak verricht heeft.

'n Zekere Euanthes wordt geprezen in een inscriptie⁵⁾ van 74 v. Chr.: . . . *ὁμως Εὐάνθης διετέλεσε πωλῶν πᾶσιν ὡσαύτως ἐποίησατο ποτὶ τὸ πλῆθος τῶν στρατιωτῶν εὐλαβεστάτας φιλαγαθίας.*

1) Polyb. 3, 105, 8.

2) 35, 4, 13.

3) cf. 32, 11—14, waar zijn bescheidenheid, vrijgevigheid en zelfbeheersching geprezen worden.

4) Dittenb. Syll. 3 658.

5) I. G. IV 1, 66 (ed. min.).

Euphrosynus wordt op een inscriptie ¹⁾ uit Mantinea van \pm 20 v. Chr. geprezen wegens zijn vele verdiensten jegens de stad en hare bewoners o.a. omdat hij meermalen het gevaar trotseerde van een reis over zee, *ὅν δ' οἱ παράκτιοι πλεῖν Ἀδρίαν κἄν ἅπαξ εὐλαβοῦνται.*

Deze inscripties leeren ons niets met betrekking tot de godsdienstige beteekenis van *εὐλαβεῖσθαι* enz.

Posidonius

Over de voorvaderen der Romeinen zegt Posidonius ²⁾ dat ze een eenvoudige levenswijze hadden, *ἔτι δὲ εὐσέβεια θανμαστή περὶ τὸ δαιμόνιον, δικαιοσύνη τε καὶ πολλὴ τοῦ πλημμελεῖν εὐλάβεια πρὸς πάντας ἀνθρώπους, μετὰ τῆς κατὰ γεωργίαν ἀσκήσεως.* Naast de *εὐσέβεια* tegenover de goden, wordt hier dus geroemd de *εὐλάβεια* op zedelijk gebied.

Diodorus Siculus

Meestal komt hier voor de beteekenis: vreezen, bang zijn; zich wachten voor, vermijden (o.a. onrecht).

De *εὐλάβεια* om vleesch van lijken te eten ³⁾ zou in 't latijn waarschijnlijk zijn uitgedrukt door: religio.

Van Dionysius wordt gezegd ⁴⁾: *οὐ γὰρ οὕτως εὐλαβεῖτο λῦσαι τὰς συνθήκας παρὰ τοὺς ὅρκους, ὡς ἐφοβεῖτο τὰ περιλειμμένα συστήματα τῶν Σικελιωτῶν.*

Zijn φόβος voor 't leger was grooter dan zijn *εὐλάβεια* (godsdienstig bezwaar, religio) voor het overtreden van het verdrag, in strijd met den eed. Door de toevoeging van *παρὰ τοὺς ὅρκους* is de godsdienstige beteekenis van *εὐλαβεῖτο* onbetwistbaar.

In het leger van Epaminondas bij Coronea hebben zich slechte voortekens voorgedaan. De jongeren, die niet laf willen schijnen doen geen moeite Epaminondas van verder handelen af te houden. Als opnieuw zijn aandacht gevestigd wordt op de voortekens antwoordt hij met het Homerische vers (M 243):

εἷς οἰωνὸς ἄριστος ἄμνεσθαι περὶ πάτρης.

Een nieuw voorteken doet zich echter voor nadat hij met dit antwoord heeft doen schrikken *τοὺς εὐλαβῶς ἔχοντας*, degenen die onder den indruk zijn van de voortekens, degenen voor wien

1) Dittenb. Syll. ³ 783.

2) Athen. VI 274 a (F. H. G. III 253).

3) Diod. Sic. 19, 49, 4.

4) 14, 68, 4.

de voorteekenen een godsdienstig bezwaar (religio) waren om verder te handelen ¹⁾).

Tijdens den tocht naar Sicilië heeft zich een maansverduistering voorgedaan ²⁾). *Νικίας, καὶ φύσει δεισιδαίμων ὑπάρχων καὶ διὰ τὴν ἐν τῷ στρατοπέδῳ νόσον εὐλαβῶς διακείμενος, συνεκάλεσε τοὺς μάντις*. Deze waarzeggers dringen aan op een uitstel van 3 dagen en ook Demosthenes moet zich hierin schikken *διὰ τὴν πρὸς τὸ θεῖον εὐλάβειαν*.

Nicias, die in 't algemeen van nature toch al gevoelig was voor voortekens, is in dit bijzondere geval, wegens de heerschende ziekte, *εὐλαβῶς διακείμενος* en deze *εὐλάβεια* (*πρὸς τὸ θεῖον*) dwingt ook Demosthenes zich in het uitstel te schikken.

Het wil mij nu voorkomen dat deze *εὐλάβεια* is een bijzondere uiting van de algemeene eigenschap de *δεισιδαιμονία*, welke Nicias bezat. *δεισιδαιμών* op deze plaats beteekent: „a person who regards all kinds of things as bad omens” ³⁾, *εὐλαβής* is dan hij die zich bij zijn handelen door die voortekens laat leiden, en bevreesd is te handelen tegen de aanwijzingen en wenschen van de godheid ⁴⁾.

Nieuw is hier dus de beteekenis van *εὐλαβής* en *εὐλάβεια*: (de eigenschap van) iemand, die wegens voortekens zich in zijn doen en laten belemmerd voelt (religio) door den wil der godheid zooals deze zich in de voortekens heeft geuit.

cf. Aeschin. III 130, waar het gebruik van *εὐλαβεῖσθαι* in dezelfde richting wijst en voor een meer algemeene beteekenis van *εὐλαβής* het uit lateren tijd afkomstige scholium op Pind. P. 4. 151 b. *εὐλαβής. τοὺς θεοὺς πρὸ ὀφθαλμῶν ἔχων*.

Dionysius van Halicarnassus

Naast de beteekenis: vrees, bezorgdheid, voorzichtigheid, zien

1) 15, 52, 5. 2) 13, 12, 6.

3) P. J. Koets, *Δεισιδαιμονία*. A contribution to the knowledge of the religious terminology in Greek. Utr. diss. 1929. p. 106.

4) Lateinisch würde man hier das Wort religio verwenden, wie das z.B. Cicero de rep. I 15 in einem ähnlichen Fall tut: *perturbari exercitum nostrum religione et metu, quod serena nocte subito candens et plena luna defecisset*. Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher 1929/30 p. 306—316, Karl Kerényi, *Εὐλάβεια*, Über einen Bedeutungsverwandten des lat. Wortes religio.

we bij dezen schrijver van *εὐλάβεια* ook de beteekenis: overleg, beleid in een wending als: *σὺν εὐλαβείᾳ καὶ λογισμῶ σῶφροσι πράττειν* ¹⁾). Een eenigszins andere nuance krijgt het woord waar van iemand gezegd wordt dat hij menschen aanspoort te spreken *ἅπασαν αἰδῶ καὶ εὐλάβειαν ἀποθεμένους* ²⁾), zonder eenig menschelijk opzicht en terughoudendheid. Deze zelfde gereserveerde houding heeft Dionysius ingenomen tegenover de Grieksche mythen (*εὐλαβῶς διάκειμαι*) ³⁾ ofschoon hij verklaart den inhoud en de allegorische beteekenis ervan te kennen.

Naar aanleiding van Romulus' maatregelen inzake godsdienst merkt Dionysius op dat er bij de Romeinen geen buitensporige en vreemde diensten worden aangetroffen, *ἀλλ' εὐλαβῶς ἅπαντα πραττόμενά τε καὶ λεγόμενα τὰ περὶ τοὺς θεούς, ὡς οὔτε παρ' Ἑλλήσιν οὔτε παρὰ βαρβάρους* ⁴⁾). Deze opmerking herinnert aan de conscientieuse en eerbiedige ingetogenheid, die aan den Romeinschen godsdienst eigen was en die ook reden was waarom vreemde diensten steeds werden geweerd. Zelfs, aldus Dionysius, worden in den dienst van Cybele de cultushandelingen verricht door Phrygiërs en geen Romein kan daartoe worden verplicht, *οὕτως εὐλαβῶς ἢ πόλις ἔχει πρὸς τὰ οὐκ ἐπιχώρια ἔθνη περὶ θεῶν καὶ πάντα ὀττεύεται τύφον* ⁵⁾, *ὧ μὴ πρόσεστι τὸ εὐπρεπές* ⁶⁾).

Uit dankbaarheid voor het succes der Romeinsche vrouwen bij Coriolanus, is een tempel gebouwd voor Fortuna. Om nu te bewijzen dat de goden behagen scheppen in de eerbewijzen hun gebracht, zal Dionysius verhalen van de verschijningen der goden in dien tempel, *ἵνα τοῖς μὲν εὐλαβεστέροις περὶ τὸ συνέχειν, ἃς παρὰ τῶν προγόνων δόξας ὑπὲρ τοῦ δαιμονίου παρέλαβον, ἀμεταμέλητος ἢ τοιαύτη προαίρεσις καὶ βεβαία διαμένῃ, τοῖς δ' ὑπερορῶσι τῶν πατρῶν ἐθισμῶν καὶ μηθενὸς ποιῶσι τὸ δαιμόνιον κ.τ.λ.* ⁷⁾). Tegenover *οἱ εὐλαβεστέροις περὶ κ.τ.λ.* worden hier gesteld *οἱ ὑπερορῶντες*. De eersten zijn zij die met Romeinsche nauwgezetheid vasthouden aan de overgeleverde godsdienstige gebruiken. Men zou hen dus kunnen noemen: godsdienstig, vroom, 'n beteekenis die *εὐλαβής*, zonder eenige toevoeging, later zal krijgen.

1) Dion. Halic. 9, 9, 8. 2) 6, 72, 1. 3) 2, 20, 2. 4) 2, 19, 2.

5) cf. Plut. Camil. 6 *δεισιδαιμονία καὶ τύφον*.

6) 2, 19, 5. 7) 8, 56, 1.

Virginius, de vader van Virginia, vol verontwaardiging over de heerschappij der decemviri, die den wettelijk-bepaalden ambtsduur reeds overschreden hadden, tracht de centurio's (in den strijd tegen de Sabini en Aequi) op te ruïen en naar Rome te doen terugkeeren. Door den krijgseed echter zijn zij verplicht tot gehoorzaamheid, terwijl bij ongehoorzaamheid de aanvoerders het recht zouden hebben hen te dooden. ταῦτα δὴ δι' εὐλαβείας αὐτοῦς ἔχοντας ὁρῶν Οὐεργίνιος ἐδίδασκεν, ὅτι λέλυκεν αὐτῶν τὸν ὄρκον ὁ νόμος. De bevelen uitvoeren van een onwettig gezag noemt Virginius niet εὐπειθείαν καὶ εὐσέβειαν, ἀλλ' ἄνοιαν καὶ μανίαν. Hierdoor aangemoedigd καὶ τι καὶ θάρσος ἐκ τοῦ δαιμονίου λαβόντες αἴρονται τὰ σημεῖα ¹⁾. Terwijl het verband hier een godsdienstige beteekenis van εὐλαβεία doet vermoeden, geeft het gebruik van εὐσέβεια in dit opzicht zekerheid zoodat we in εὐλάβεια moeten zien: de godsdienstige vrees om de verplichtingen van een eed te schenden. Het latijn zou in dit geval religio gebruiken ²⁾.

Plutarchus

εὐλάβεια komt in de geschriften, vooral in de levens, van Plutarchus herhaaldelijk voor, o.a. in de beteekenis van: voorzichtigheid, verstandigheid, nuchtere kijk, gereserveerde houding, vrees (gunstiger dan φόβος ³⁾), eerbied.

We vinden het als oppositum van θρασύτης ⁴⁾, θράσος ⁵⁾ τολμᾶν ⁶⁾, πίστις ⁷⁾ (ten opzichte van sommige wijsgeeren), terwijl II 1038 A een omschrijving van de εὐλάβεια geeft als eigenschap van den Stoïschen σοφός.

Camillus heeft met de jonge Ardeaten een overwinning behaald op de Galliërs. Als de burgers op 't Capitool hem vragen hun te komen helpen, belooft hij zijn hulp aan zijn vaderstad. τῆς μὲν οὖν εὐλαβείας καὶ καλοκαγαθίας τὸν Κάμιλλον ἐθαύμασαν ⁸⁾.

Amphares heeft Agis laten ter dood brengen. Bij zijn lijk roept Agesistrata uit: ἡ πολλή σε, ὦ παῖ, εὐλάβεια καὶ τὸ προῖον καὶ φιλόανθρωπον ἀπώλεσε μεθ' ἡμῶν ⁹⁾. Agis had nml. de wetten van Lycurgus weer willen invoeren.

1) II, 43, 3. 2) cf. Diod. Sic. 14, 68, 4. 3) Plutarch. II 449 A.
4) Nic. 12. 5) Artoxerx. 8. 6) Arat. 36, 10. 7) Nic. 23.
8) Camil. 24. 9) Agis 20.

Op deze beide plaatsen moeten we onder *εὐλάβεια* wel verstaan: de bezorgdheid, de liefde voor het vaderland: de Romeinsche *p i e t a s*.

Dat Nicias, die elke aanwijzing van den waarzegger ter harte nam, en Crassus, die alles met dezelfde onverschilligheid behandelde, op gelijke wijze stierven, daarover is 't moeilijk juist te oordeelen ¹⁾. *ἐπιεικέστερον δὲ τοῦ παρανόμου καὶ ἀνθάδους τὸ μετὰ δόξης παλαιᾶς καὶ συνήθους δι' εὐλάβειαν ἀμαρτανόμενον*, eerder toelaatbaar is een verkeerde daad die begaan is door nauwkeurige naleving der godsdienstige voorschriften, berustend op oud en algemeen geloof, dan die begaan is door minachting der wetten en uit trots.

Deze beteekenis van *εὐλάβεια* is ook weer te geven door het latijnsche: religio.

Naar aanleiding van het overbrengen van Juno's beeld uit Veii naar Rome, spreekt Plutarchus ²⁾ over wonderlijke dingen, die met godenbeelden gebeurd zijn. *Ἀλλὰ τοῖς τοιούτοις καὶ τὸ πιστεῦν σφόδρα καὶ τὸ λίαν ἀπιστεῖν ἐπισφαλές ἐστι διὰ τὴν ἀνθρωπίνην ἀσθένειαν, ὅρον οὐκ ἔχουσαν οὐδὲ κρατοῦσαν αὐτῆς, ἀλλ' ἐκφερομένην εἰς δεισιδαιμονίαν καὶ τῦφον, ὅπου δ' εἰς ὀλιγωρίαν ³⁾ τῶν θεῶν καὶ περιφρόνησιν. ἢ δ' εὐλάβεια καὶ τὸ μηδὲν ἄγαν ἄριστον*. De *εὐλάβεια* is dus de juiste middenweg tusschen *δεισιδαιμονία* en *ὀλιγωρία τῶν θεῶν καὶ περιφρόνησις* (negeeren).

Meermalen vindt men de *εὐσέβεια* genoemd als de juiste middenweg tusschen *δεισιδαιμονία* en *ἀθεότης* ⁴⁾.

Hier is *εὐλάβεια* het midden tusschen *δεισιδαιμονία* en wat men ook kan noemen *ἀθεότης*, zoodat we dus mogen concludeeren dat hier *εὐλάβεια* gelijk is aan *εὐσέβεια* (*pietas*).

De dag van de nederlaag bij de Allia is voor de Romeinen *μία τῶν μάλιστα ἀποφράδων* en daarbij nog 2 andere dagen van elken maand *τῆς πρὸς τὸ συμβᾶν εὐλαβείας καὶ δεισιδαιμονίας ἐπὶ πλέον, ὥσπερ εἶωθε, ρυείσης* ⁵⁾.

Uit het feit dat *εὐλάβεια* en *δεισιδαιμονία* hier naast elkaar

1) Comp. Nic.-Crass. 5.

2) Camil. 6.

3) *εὐλάβεια* als oppositum van *ὀλιγωρία* cf Philo III 281, 18.

4) cf. Prof. H. Bolkestein, Theophrastos' Charakter der Deisidaimonia als religionsgeschichtliche Urkunde p. 73. R. G. V. V. XXI 2 1929.

5) Camill. 19.

geplaatst zijn, volgt niet dat zij synoniem zijn. *εὐλάβεια* is de gematigde, aan-ieder-passende houding tegenover de goden, *δεισιδαιμονία* de overdreven vorm hiervan. Plut. zegt nu dat de *εὐλάβεια* tengevolge van een nationale ramp sterker zich uit, en dit geldt a fortiori voor de *δεισιδαιμονία*.

L. Albinus, met vrouw en kinderen voor den vijand vluchtend, laat dezen van den wagen af stijgen om plaats te maken voor de Vestaalsche maagden, die met de *ιερά τῶν θεῶν*, zonder eenige hulp en bescherming, eveneens vluchten. *τὴν μὲν οὖν Ἀλβινίου πρὸς τὸ θεῖον εὐλάβειαν καὶ τιμὴν . . . οὐκ ἄξιον ἦν ἀμνημόνευτον παρελθεῖν*. Deze zorg en eerbied tegenover het goddelijke (*pietas*) mag niet onvermeld blijven ¹⁾.

Bij een religieusen optocht hebben zich onregelmatigheden voorgedaan en naar aanleiding hiervan merkt Plutarchus op: *ἔοικεν οὖν ὁ Νομᾶς τὰ τ' ἄλλα τῶν ἱερῶν σοφώτατος ἐξηγητῆς γεγενῆσθαι καὶ τοῦτο παγκάλως γε νομοθετῆσαι πρὸς εὐλάβειαν*. Numa liet nml. steeds een heraut voorop gaan om de menschen aan te sporen hun aandacht slechts bij de plechtigheden te bepalen. En zelfs als zich 'n kleine afwijking voordeed, begon men opnieuw, zelfs tot dertig maal toe. *τοιαύτη μὲν ἦν εὐλάβεια πρὸς τὸ θεῖον Ρωμαίων*, van dien aard was de nauwgezetheid der Romeinen in godsdienstige zaken (*religio*) ²⁾.

Tullus Hostilius bespote van zijn voorganger Numa, vooral diens (*τὴν*) *περὶ τὸ θεῖον εὐλάβειαν . . . , ὡς ἀργοποιὸν καὶ γυναικώδη*. Een ernstige ziekte wierp hem echter in het andere uiterste: *εἰς δεισιδαιμονίαν . . . οὐδὲν τι τῇ κατὰ Νομᾶν εὐσεβείᾳ προσήκουσαν*. Nadat hij door den bliksem getroffen is *ἐνεποίησε τοῖς ἄλλοις τὸ τοιοῦτον πάθος* ³⁾. Numa's godsdienstige nauwgezetheid, *ἡ περὶ τὸ θεῖον εὐλάβεια*, wordt hier dus gelijkgesteld met *εὐσέβεια*, welke genoemd wordt als het tegenovergestelde van Tullus' *δεισιδαιμονία*.

Nadat Aem. Paulus augur geworden was, *οὕτω προσέσχε τοῖς πατρώοις ἔθεσι καὶ κατενόησε τὴν τῶν παλαιῶν περὶ τὸ θεῖον εὐλάβειαν, . . . dat hij bevestigt de meening der wijsgeeren die definieerden: εὐσέβειαν εἶναι θεραπείας θεῶν ἐπιστήμην* ⁴⁾. Ook hier blijkt *εὐλάβεια* indirect gelijk te zijn aan *εὐσέβεια* (*pietas*).

Bij het bespreken van de vraag waarom de godheid soms zoo

1) *ibid.* 21. 2) Coriol. 25. 3) Num. 22. 4) Aem. Paul. 3.

laat ingrijpt en straft heeft Olympichus daartegen zijn bezwaren uitgesproken. Plutarchus zelf waarschuwt nu voor een overijld oordeel: *πρῶτον οὖν. . . ἀρχόμενοι τῆς πρὸς τὸ θεῖον εὐλαβείας τῶν ἐν Ἀκαδημείᾳ φιλοσόφων τὸ μὲν ὡς εἰδότες τι περὶ τούτων λέγειν ἀφοσιωσόμεθα*, wanneer we allereerst beginnen met den eerbied tegenover de godheid, zooals de Academische wijsgeeren bezitten, zullen we als iets zondigs schuwen te spreken alsof we daarvan eenig verstand hadden¹⁾.

Lucianus

Bij dezen schrijver treffen we slechts de beteekenis aan van: vreezen, bezorgd zijn, voor iets terugschrikken, zonder eenige betrekking tot het godsdienstige.

Nieuw is echter de beteekenis van *εὐλαβῆς* in de Timon²⁾: „De rijkdom is moeilijk vast te houden en glijdt tusschen de vingers weg als 'n aal of 'n slang. *ἡ Πενία δ' ἔμπαλιν ἰξώδης τε καὶ εὐλαβῆς*, de armoede echter is kleverig en gemakkelijk vast te houden. Suidas (s.v.) geeft een analoog voorbeeld: *εὐλαβῆς μάχαιρα*, 'n handig zwaard.

Aelianus

kent een beteekenis die aan bovenstaande verwant is. Hij gebruikt nml. *εὐλαβῆς* meermalen³⁾ als synoniem van *ἐγκρατής*, stevig vasthoudend.

Dio Chrysostomus en eveneens Pausanias gebruiken de woorden niet in godsdienstige beteekenis.

Athenaeus

Van de duif wordt gezegd dat ze wegens haar zwakheid *εὐλαβῆς*, schuw is en naar aanleiding van het epitheton *τρήρων* (Hom. μ 62) wordt de etymologie gegeven: *τρεῖν δ' ἐστὶν τὸ εὐλαβεῖσθαι*⁴⁾.

Uit een citaat van Polycharmus, een geschiedschrijver waarvan de juiste tijd niet bekend is (F. H. G. IV 479) blijken bijzonderheden over de Lycische *ἰχθυομάντιες*: hij die het orakel komt raadplegen werpt houten braadspeten met vleesch in een draaikolk bij de zee. De draaikolk vult zich met visschen in zó grooten getale *ὥστ' ἐκπλήττεσθαι τὸ ὄρατόν τοῦ πράγματος, τῷ δὲ μεγέθει, ὥστε*

1) de ser. num. vind. 4.

2) Lucian. Tim. 29.

3) Aelian. nat. anim. 2, 24; 5, 3; 8, 15; e.a.

4) Athen. II, 490 d.

καὶ εὐλαβηθῆναι¹⁾. De toeschouwers zijn over dit onbekende schouwspel verbaasd en worden met godsdienstige vrees vervuld.

Cassius Dio

Terwijl het woord *εὐλάβεια* niet en *εὐλαβῶς* slechts eenmaal bij Cassius Dio voorkomt, treffen we het ww. *εὐλαβεῖσθαι* ook slechts zelden aan o.a. in verbinding met *αἰδέομαι*²⁾.

Eén plaats³⁾ is er echter waar sprake zou kunnen zijn van een godsdienstige beteekenis: Herdonius onderneemt met slaven en ballingen een aanval op het Capitoel. Het volk wil nu ter verdediging niet de wapenen opnemen voordat het meer rechten van de patriciërs heeft gekregen. Ten slotte besluiten dezen hen meer op voet van gelijkheid te zullen behandelen *διὰ ταῦτα καὶ διὰ τινα σημεῖα εὐλαβηθέντες. εὐλαβῆς, εὐλάβεια* (Diod. 13. 12. 6) en *εὐλαβεῖσθαι* (Aeschin. 3. 13, Athen. 8. 333 e) zijn gebruikt om de godsdienstige vrees tengevolge van voortekens of wondertekens uit te drukken. In deze plaats, die geen steun vindt aan een andere plaats bij den zelfden schrijver, zou men een grensgeval kunnen zien van het gebruik van *εὐλαβεῖσθαι* in niet-godsdienstig en godsdienstig verband.

Diogenes Laërtius

In het leven van Diogenes den Cynicus wordt verhaald⁴⁾ dat deze eens een vrouw in onbehoorlijke houding voor de goden zag. Tot haar sprak hij *βουλόμενος αὐτῆς περιελεῖν τὴν δεισιδαιμονίαν: „οὐκ εὐλαβῆ, ὦ γύναι, μή ποτε . . . ἀσχημονήσης;”* bezit gij geen *εὐλάβεια*, die U verhindert zulk een houding aan te nemen in het bijzijn der godheid. Onder *εὐλάβεια* zal de spreker dan wel ongeveer hetzelfde verstaan hebben als *αἰδώς*, alhoewel de mogelijkheid bestaat dat hij daaronder ook heeft verstaan de godsdienstige nauwgezetheid, die hij toch in deze *δεισιδαίμων* mocht verwachten en waarvan hij haar het klaarblijkelijke tekort in zijn vraag verwijt.

Bij Stobaeus⁵⁾ wordt als een voorschrift van de Pythagoraeische Phintys vermeld: een vrouw moet bij het offeren aan de godheid *εὐλαβέα ἦμεν καὶ μετρίαν*, ingetogen en gepast⁶⁾.

1) 8, 333 e. 2) Dio Cass. 73, 8, 5. 3) 7, 18, 2. 4) Diog. L. VI 37.
5) Stob. IV 590, 8 H. 6) cf. Demosth. 21, 61: *εὐλαβῶς καὶ μετρίως*.

Papyri leeren ons omtrent godsdienstige beteekenis van *εὐλάβεια* enz. niets, althans in de eerste eeuwen. Een voorbeeld van *εὐλαβῶς ἔχω* in den zin van: ik ben bezorgd, is te zien in de klacht ¹⁾ van den priester Pakepsis aan den decadarch Longinus betreffende een aanslag gepleegd op hemzelf en zijn broer, die daardoor in levensgevaar verkeert. *ὄθεν, κύριε, εὐλαβῶς ἔχων τὸν περὶ τοῦ θανάτου αὐτοῦ κιντόνων ἐπέιτιμι καὶ ἀξιῶ . . . ἀχθῆναι αὐτὸν ἐπὶ σε . . .*

Julianus

εὐλάβεια vinden we in Julianus' werken in den zin van: voorzichtigheid (opp. *ἀναλδεια*) ²⁾ vrees (opp. *θάρσος*) ³⁾. *εὐλαβεῖσθαι* in den zin van: vreezen, terugschrikken voor, willen vermijden, aarzelend staan tegenover.

Een overgang van deze beteekenissen tot de godsdienstige vinden we, in één van de brieven, waarin over 'n priester gezegd wordt: *ἕως δὲ προσθύει καὶ κατάρχεται καὶ παρίσταται τοῖς θεοῖς, ὡς τὸ τιμιώτατον τῶν θεῶν κτήμα προσβλεπτέος ἐστὶν ἡμῖν μετὰ αἰδοῦς καὶ εὐλαβείας* ⁴⁾. 'n Priester moet in de uitoefening van zijn godsdienstige functie geacht worden met eerbied en heilige schroom.

Voordat Julianus in zijn brief aan den *ἀρχιερέως* Theodorus zal spreken over de hervormingen, die hij in de leefwijze van de priesters, wil invoeren, betuigt hij zijn eerbied voor de oude, bestaande gebruiken ⁵⁾. *καὶ γὰρ οὐδὲ ἀποσχεδιάζω τὰ πολλὰ τῶν τοιούτων, ὡς ἴσασιν οἱ θεοὶ πάντες, ἀλλὰ, εἶπερ τις ἄλλος, εὐλαβῆς εἰμι, καὶ φεύγω τὴν καινοτομίαν ἐν ἅπασιν μὲν, ὡς ἔπος εἰπεῖν, ἰδίᾳ δὲ ἐν τοῖς πρὸς τοὺς θεοὺς, οἰόμενος χρῆναι τοὺς πατέρας ἐξ ἀρχῆς φυλάττεσθαι νόμους, οὓς ὅτι μὲν ἔδοσαν οἱ θεοί, φανερόν.* De wending *εὐλαβῆς εἰμι* verklart de schrijver zelf door er aan toe te voegen dat hij in 't bijzonder hervormingen op godsdienstig terrein vermijdt. Hij is conservatief, hij wil streng vasthouden aan de voorvaderlijke, door de goden ingestelde gebruiken ⁶⁾.

Duidelijk is de godsdienstige beteekenis in den brief aan Arsaicius, opperpriester van Galatië, waar Julianus zijn aansporing tot beoefening der weldadigheid aldus besluit ⁷⁾: *μη δὴ τὰ παρ'*

1) Tebt. Pap. II 304 (167/8 n. Chr.).

2) Julian. ep. 75. (ed. Bidez-Cumont p. 283. 16) cf. Euripid. Herc. fur. 166.

3) Constantius 29.

4) Ep. 89 b (ed. B. C. p. 137. 7). 5) Ep. 89 a (ed. B. C. p. 125. 13).

6) cf. Dion. Halic. II 19. 5. 7) Ep. 84 a (ed. B. C. p. 115. 8).

ἡμῖν ἀγαθὰ παραζηλοῦν ἄλλοις ξυγγωροῦντες αὐτοὶ τῇ ῥαθυμίᾳ καταισχόνωμεν, μᾶλλον δὲ καταπροώμεθα τὴν εἰς τοὺς θεοὺς εὐλάβειαν. Bidez vertaalt: „ne laissons point à des imitateurs jaloux le soin de continuer nos bonnes oeuvres; ne déshonorons point notre cause par indifférence; que dis je? n'abandonnons pas nous mêmes le culte des dieux”.

In den reeds bovengenoemden brief aan Theodorus wordt de, tot de priesters gerichte aansporing tot beoefening der liefdadigheid, gevolgd door een aansporing tot vroomheid welke aldus aanvangt ¹⁾: Ἐκ δὴ τῶν τοιούτων ἡθῶν τε καὶ ἐπιτηδευμάτων ἕκαστος ἡμῶν ὀρμώμενος, εὐλαβείας τῆς εἰς τοὺς θεοὺς, χρηστότητος τῆς εἰς ἀνθρώπους, ἀγνείας τῆς περὶ τὸ σῶμα, τὰ τῆς εὐσεβείας πληροῦτω κ.τ.λ. Naast de goedheid tegenover de menschen is deze εὐλάβεια de vereering voor de goden, de godsvrucht, die met de zorg voor lichamelijke reinheid der priesters in een adem genoemd wordt.

OVERZICHT DER GODSDIENSTIGE BETEKENISSEN BIJ HEIDENSCHEN SCHRIJVERS

- Εὐλάβεια:*
- 1) conscientieusheid, eerbied (Dem. 21, 10 en 70; 59, 74); Plut. comp. Nic.-Crass. 5; Coriol. 25; ser. num. vind. 4; ± = εὐσέβεια. Plut. Num. 22. Aem. P. 3.
 - 2) gematigde conscientieusheid (Plut. Cam. 6 en 19) ± = εὐσέβεια.
 - 3) vrees om in strijd met voortekens te handelen (D. S. 13. 12. 6).
 - 4) godsd. bezwaar (D. H. XI 43. 3 cf. D. S. XIV 68. 4).
 - 5) voorzorgsmaatregel, behoedmiddel (cautio) (Plat. Legg. IX 854 B).
 - 6) pietas (Plut. Cam. 24 en 21, Agis 20).
 - 7) eerbied, vereering (Julian. 84a).
- Εὐλαβής:*
- 1) conscientieus (Dem. 21. 61
 - : eerbiedig (D. H. II, 19.2 VIII 56. 1).
 - : conservatief (D. H. II 19. 8 Julian. 89a).
 - : ingetogen (Phintys-Stob.)

¹⁾ Ep. 89 b (ed. B. C. p. 133. 5).

- 2) door godsdienstig bezwaar gedrukt (D. S. XV 52. 5.)
- 3) bevreesd om in strijd met voortekens te handelen (D. S. XIII 12. 6).
- 4) de goden voor oogen hebbend (Schol. Pind. P. 4. 151 b.)

- Εὐλαβεῖσθαι*: 1) (godsd.) vrees toonen (Aeschin. III 130; Athen. VIII 333e; Cass. D. 7. 18. 2).
- 2) verschuldigden eerbied toonen (Plato, Legg. IX 879 E).
 - 3) godsd. bezwaar hebben tegen 'n bepaalde daad (D. S. XIV 68. 4).

II - JOODSCHE SCHRIJVERS

Septuaginta

Ook de niet-godsdienstige beteekenissen treffen we in de Septuaginta aan: vreezen, bezorgd zijn, voorzichtig zijn, eerbiedig vreezen (bijv. voor den koning) ¹⁾.

In zedelijken zin zien we *εὐλαβῆς* gebruikt in de aansporing ²⁾: *εὐλαβεῖς ποιήσετε τοὺς υἱοὺς Ἰσραὴλ ἀπὸ τῶν ἀκαθαρσιῶν αὐτῶν*.

εὐλαβεῖσθαι wordt meermalen gebruikt in verbinding met Jahweh in de betekenis van: vreezen. Zoo lezen we ³⁾: „Jahweh is in zijn heiligen tempel, *εὐλαβεῖσθω ἀπὸ προσώπου πᾶσα ἡ γῆ*”, en als Mozes bij het brandende braambosch staat, *εὐλαβεῖτο κατεμβλέψαι ἐνώπιον τοῦ θεοῦ* ⁴⁾. Bij één der profeten ⁵⁾ zegt de Heer: *μὴ ἐμὲ οὐ φοβηθήσεσθε; ἢ ἀπὸ προσώπου μου οὐκ εὐλαβηθήσεσθε;* en één der Spreuken luidt ⁶⁾: „Jahweh zal bewaken den weg *εὐλαβουμένων αὐτόν*”.

Antiochus vaardigde bevelen uit, welke tot doel hadden den Joodschen godsdienst uit te roeien. Diegenen van de Joden, die deze bevelen niet wilden opvolgen, werden gezamenlijk verbrand *διὰ τὸ εὐλαβῶς ἔχειν βοηθῆσαι αὐτοῖς* ⁷⁾, omdat zij zich (door hun godsdienst) weerhouden voelden zich te verdedigen.

εὐλαβῆς vinden we in den zin van: vroom. Zóó in de uitspraak ⁸⁾:

1) I Esdr. 4. 28; Job 6, 16. 2) Levitic. 15, 31. 3) Habac. 2. 20.
 4) Exod. 3. 6. 5) Jerem. 5. 22. 6) Prov. 2. 8. 7) II Macc. 6, 11.
 8) Siracid. 11, 17.

„δόσις Κυρίου παραμένει εὐλαβέσιν wat God geeft, blijft den vromen bij” en in Jahweh’s klacht over de heerschende goddeloosheid en tweedracht: „ἀπόλωλεν εὐλαβῆς ἀπὸ τῆς γῆς ¹⁾), de vrome is van de aarde verdwenen”.

Philo Judaeus

Ook bij dezen schrijver vinden we de gangbare en reeds eerder gevonden beteekenissen: voorzichtig zijn, vreezen, bezorgd zijn, op zijn hoede zijn.

Evenals in de LXX vinden we ook hier in εὐλαβεῖσθαι de beteekenis van: eerbiedige vrees hebben voor personen (gezagdragers en ouders). Zoo wordt van kinderen gezegd ²⁾: τὸς γονεῖς εὐλαβοῦμενοι ὡς ὑπὸ φύσεως κατασταθέντας ἄρχοντας. Zij die hun ouders niet eeren (τιμῶντες) verdienen berisping μήθ’ ὡς δεσπότης εὐλαβοῦμενοι ³⁾).

Op deze plaatsen is εὐλαβεῖσθαι vrijwel synoniem met αἰδεῖσθαι. Het synoniem gebruik van beide woorden blijkt ook uit de verbinding van αἰδῶς en εὐλάβεια, waar gesproken wordt van een houding tegenover den keizer μετ’ αἰδοῦς καὶ εὐλαβείας ⁴⁾).

Mozes wordt door Jahweh belast met de leiding van de Joden; hij tracht echter zich hieraan te onttrekken door er op te wijzen dat hij niet welsprekend is en τὴν φύσιν εὐλαβῆς ⁵⁾).

εὐλαβῆς moet hier dus weergeven het bezitten van een eigenschap die Mozes ongeschikt maakt voor leider. Naast zijn gebrek aan welsprekendheid zal hij bedoelen uit te drukken dat hij van nature is schuchter, schroomvallig, bescheiden, te meer daar er ook sprake is van zijn αἰδῶς, waarmee dezelfde eigenschap wordt aangeduid.

Ook in godsdienstigen zin of in godsdienstig verband komen de woorden herhaaldelijk voor: Wie goede bedoelingen heeft, ga gerust naar den tempel, wie echter slechte bedoelingen heeft, hij verberge zich τὸ λῆαν θράσος ἐν οἷς εὐλάβεια λυσιτελὲς ἐπισχῶν ⁶⁾), intomend zijn overmoed dáár, waar ’n eerbiedige houding past.

De slang kwam tot Eva en schimpte (op) τῆς ἄγαν εὐλαβείας ⁷⁾),

1) Mich. 7. 2.

2) Philo V 86. 7.

3) V 144. 9.

4) VI 219, 24; cf. VI 199, 12; III 191, 11. 5) IV 139, 4.

6) V 65, 18. εὐλάβεια als opp. van θράσος cf. Demosth. 21, 10. Plut. Artax. 8 Julian. Const. 29.

7) I 54, 13.

haar angstvalligheid en vrees om te eten van de verboden vrucht (religio).

Een oudere en verstandige ziel pleegt te *συζῆν εὐλαβεία καὶ μηδενὸς καταφρονεῖν τὸ παράπαν, ἀλλὰ τὸ ἄδραστον καὶ ἀνίκητον τοῦ θεοῦ κράτος κατεπτηχέναι καὶ περιθρεῖν ἐν κόκλῳ* ¹⁾.

εὐλάβεια is hier m.i. omschreven door de woorden na *ἀλλά*: wegduiken voor de onontkoombare en onoverwinnelijke macht van God.

Sara, bevrijd van haar hartstochten, gaf zich over aan vreugde en lachen, maar bedacht dat dit alleen God toekwam, *εὐλαβεῖται τε καὶ τὸν ψυχικὸν γέλωτα ἀρνεῖται . . . τὸ γὰρ δέος αὐτῆς ἐπικουφίζει ὁ Ἰλεως θεός* ²⁾.

Als deugden worden genoemd *φιλοφροσύνη*, menschlievendheid en *εὐλάβεια θεοῦ* ³⁾, godvreezendheid.

Sommigen zeggen dat het bestaan van God slechts wordt voorgewend om de menschen van misdaden af te houden *δι' εὐλάβειαν τοῦ δοκοῦντος πάντη παρεῖναι* ⁴⁾ (vrees).

εὐλάβεια is dus bij Philo: eerbied en/of vrees voor God, waardoor een mensch weerhouden wordt verkeerde dingen te doen.

Flavius Josephus

Op de betrekkelijk weinige plaatsen waar bij Flav. Josephus de woorden *εὐλαβεῖσθαι* enz. voorkomen, hebben deze de beteekenis van: vreezen, opzien tegen (dood, gevaar), bezorgd zijn, vol eerbied zijn voor (koning).

Een plaats echter dient vermeld te worden ⁵⁾. Onder de wetten van Mozes komt namelijk de volgende voor: Zij die in de steden de rechtspraak in handen hebben moeten in alle eere staan, zoodat niet sommigen zich veroorloven in hun bijzijn eenige godsdienstige- of andere overtreding te begaan (*μήτε βλασφημεῖν μήτε θρασύνεσθαι*) *τῆς πρὸς τοὺς ἐν ἀξιώματι τῶν ἀνθρώπων αἰδοῦς αὐτῶν εὐλαβεστέρους, ὥστε τοῦ θεοῦ μὴ καταφρονεῖν, ἀπεργαζομένης*, want het ontzag voor hen, die algemeen geacht worden maakt hen meer eerbiedig, met als gevolg dat zij God niet verachten; m. a. w. de geringschatting voor God verdwijnt door het toenemen

1) III 281, 18.

2) V 100, 4.

3) I 177, 10.

4) V 80, 3

5) Flav. Joseph. A. I. IV 215.

der *εὐλάβεια*, het algemeen godsdienstig gevoel. Een godsdienstige en een zedelijke beteekenis (*εὐλαβεῖσθαι* tegenover *θρασύνεσθαι*) is hier dus in het woord *εὐλαβῆς* vereenigd.

III - CHRISTELIJKE SCHRIJVERS

Nieuwe Testament

In zijn brief aan de Hebraeëen ¹⁾ schrijft Paulus: „Zonder het geloof is het onmogelijk welgevallig te zijn: want wie tot God wil naderen moet gelooven dat Hij bestaat en belooner is voor hen, die Hem zoeken. *Πίστει χρηματισθεῖς Νῶε περὶ τῶν μηδέπω βλεπομένων, εὐλαβηθεῖς κατεσκεύασεν κιβωτὸν εἰς σωτηρίαν τοῦ οἴκου αὐτοῦ* „door het geloof heeft Noë, toen hem geopenbaard werd, wat nog niet was te zien, dit ter harte genomen en tot redding van zijn huis de ark gebouwd”. M. i. is deze vertaling van *εὐλαβηθεῖς* te zwak, wanneer men hiermee vergelijkt de beteekenis die op andere plaatsen zal blijken. Te sterk is de vertaling welke Bauer ²⁾ voorstelt: „Noë bekam Angst und baute die Arche; besser noch: Noë nahm sich in Acht”. Het best lijkt mij de waarde van *εὐλαβηθεῖς* hier weer te geven door: vol eerbiedige vrees (voor wat hem was geopenbaard).

„Christus heeft zich zelf” aldus Paulus ³⁾, „de eer niet toegekend Hooggepriester te worden, maar Hij heeft door zijn lijden de gehoorzaamheid geleerd *ὃς ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς σαρκὸς αὐτοῦ δεήσεις τε καὶ ἰκετηρίας πρὸς τὸν δυνάμενον σῶζειν αὐτὸν ἐκ θανάτου μετὰ κραυγῆς ἰσχυρᾶς καὶ δακρύων προσενέγκας καὶ εἰσακουσθεῖς ἀπὸ τῆς εὐλαβείας*, „ofschoon Hij in de dagen van zijn Vleesch, onder luid geroep en tranen, gebeden en smeekingen heeft opgestierd tot Hem, die hem van den dood kon redden; ofschoon hij verhoord werd terwille van zijn godvreezendheid”.

Van denzelfden aard is de beteekenis van *εὐλάβεια* als Paulus zegt ⁴⁾: „We moeten vasthouden aan de genade en daardoor *λατρεύομεν εὐαρέστως τῷ θεῷ, μετὰ εὐλαβείας καὶ δέους*, God

1) Hebr. 11, 7. Voor de vertaling van de plaatsen van het N. T. is gebruik gemaakt van de vertaling, welke is uitgegeven door de Apologetische Vereeniging „Petrus Canisius”.

2) Bauer, Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments, Gieszen 1928.

3) Hebr. 5, 7. 4) Hebr. 12, 28.

dienen zooals Hem welgevallig is: in vromen eerbied en ontzag''.

Van Simeon wordt gezegd ¹⁾: *καὶ ὁ ἄνθρωπος οὗτος δίκαιος καὶ εὐλαβής, προσδεχόμενος παράκλησιν τοῦ Ἰσραήλ, καὶ πνεῦμα ἦν ἅγιον ἐπ' αὐτόν*, „een rechtvaardig en godvreezend man, die verlangend uitzag naar de vertroosting van Israël en over wien de H. Geest was gekomen''.

„Op het Pinksterfeest vertoefden te Jeruzalem Joden, godvreezende mannen (*ἄνδρες εὐλαβεῖς*) uit alle volken onder den hemel'' ²⁾.

Na de steeniging van Stephanus hadden vrome mannen (*ἄνδρες εὐλαβεῖς*) hem ten grave gedragen ³⁾.

„Nadat Paulus door God geroepen was en naar Damascus was gegaan kwam tot hem Ananias, *ἀνὴρ εὐλαβής κατὰ τὸν νόμον, μαρτυρούμενος ὑπὸ πάντων τῶν κατοικούντων Ἰουδαίων* ⁴⁾, 'n vroom man naar de wet en in aanzien bij alle Joden, die daar woonden''.

Zooals gebleken is komen de woorden *εὐλάβεια*, *εὐλαβής* en *εὐλαβεῖσθαι* uitsluitend in godsdienstigen zin voor om aan te geven: eerbiedige vrees, eerbied, godvreezendheid, vroomheid.

Dit is ook het geval bij Polycarpus ⁵⁾ die aanspoort God te dienen *μετὰ φόβου καὶ πάσης εὐλαβείας, καθὼς αὐτὸς ἐνετείλατο καὶ οἱ εὐαγγελισάμενοι ἡμῖν ἀπόστολοι*.

Clemens Alexandrinus

Bij Clemens zijn de woorden *εὐλαβεῖσθαι* enz. in allerlei betekenissen-schakeeringen te vinden: zich wachten voor, zich in acht nemen; zich bekommeren om, zich laten gelegen liggen aan, vreezen voor.

Deze beteekenissen vinden we ook overgebracht op het ethische en godsdienstige. Zoo is Clemens, in tegenstelling met de Stoa van meening dat de *φόβος τοῦ νόμου* wel *λογικός* is en hij stelt daarom voor om *τὸν τοῦ νόμου φόβον* te noemen *εὐλάβειαν, εὐλογον οὔσαν ἔκκλισιν*. Hij vervolgt dan ⁶⁾: *ἢ οὖν εὐλάβεια λογικὴ δείκνυται, τοῦ βλάπτοντος ἔκκλισις οὔσα, ἐξ ἧς ἡ μετάνοια τῶν προσημαρτημένων φέεται*.

De goddelijke wet boezemt vrees (*φόβον*) in *ἐν' εὐλαβείᾳ καὶ*

1) Luc. 2, 25.

2) Act. Ap. 2, 5.

3) *ibid.* 8, 2.

4) *ibid.* 22, 12.

5) Polyc. 6, 3.

6) Clem. Alex. Strom. II 7, 32 v.

προσοχῇ τὴν ἀμεριμνίαν ὁ φιλόσοφος κτήσηται τε καὶ τηρήσῃ κ.τ.λ. 1). Met *εὐλάβεια* is hier bedoeld de eerbied, godsdienstige vrees, afkeer van zonden, het negatieve element in de houding tegenover God, met *προσοχή*, het zich keeren tot Hem, het positieve element 2).

Uit een aanhaling van Plato 3) blijkt dat God steeds gevolgd wordt door de gerechtigheid als wreekster van hen, die de goddelijke wet verwaarloozen. Clemens vervolgt dan 4): *ὁρᾷς ὅπως καὶ αὐτὸς εὐλάβειαν προσάγει τῷ θεῷ νόμῳ;* ziet gij hoe hij de vrees voor de goddelijke wet aanbrengt? Ook hier is *εὐλάβεια* de vrees om in strijd met de goddelijke wet te handelen.

Dat echter het negatieve dat in deze beteekenis schuilt ook een meer positief karakter kan aannemen, blijkt uit het volgende: Tusschen de deugden bestaat een onderlinge samenhang daar reeds is aangetoond hoe geloof (*πίστις*) voortkomt uit bekeering en hoop (*μετάνοια ἐλπίς τε*), en hoe *εὐλάβεια*, als vrucht van het geloof, leidt tot de liefde (*ἀγάπη*) 5). Onder *εὐλάβεια* zal men hier moeten verstaan niet alleen de afkeer van zonden, maar in 't algemeen het leven volgens het geloof.

De aan Christus gewijden moeten zich steeds zoo goed mogelijk toonen *καὶ εἶναι, μὴ δοκεῖν εἶναι, οὕτως πραεῖς, οὕτως εὐλαβεῖς, ἀγαπητικοὺς οὕτως* 6).

Men moet aalmoezen geven met beleid en aan hen die ze verdienen. Zooals een landman alleen in goeden grond zaait, *οὕτω δεῖσπεῖρειν τὴν εὐποιῖαν εἰς εὐλαβεῖς (godvreezenden) καὶ πνευματικούς κ.τ.λ.* 7).

Velen blijven, ondanks alles, trouw aan de wet. *τούτους πάντας ὁ παρὰ τοῦ νόμου φόβος εἰς Χριστὸν παιδαγωγήσας συνήσκησε τὸ εὐλαβεῖς καὶ δι' αἱμάτων ἐνδείκνυσθαι*, hun trouw aan het geloof zelfs door martelingen te toonen 8).

Een inscriptie van ± 460 n. Chr., afkomstig uit Syrië 9)

1) *ibid.* II, 120, 1.

2) cf. *Protr.* IX 28, 1 *εὐλαβῆ καὶ σπεύδεις*. *Plutarch. Camill.* 21. *εὐλάβεια — τιμή.*

3) *Plato Legg.* IV 715 E, 716 A. 4) *Clem. Alex. Strom.* II 22, 132, 3.

5) *ibid.* 9, 45, 1. 6) *Paed.* III 11, 80, 1. 7) fr. 53. 8) *Strom.* II 20, 125, 3.

9) *Publications of the Princeton-University Archeological Expeditions in 1904—'5—'09*, Leiden 1922. Div. III b 1019 en 1020. cf. *Byzantinische Zeitschrift* 14 (1905). *Oppenheim-Lucas, Griechische und Lateinische Inschriften aus Syrien, Mesopotamien und Klein-Asiën.* No. 79.

toont ons het gebruik van *εὐλαβεῖσθαι* als: godsdienstig vereeren.

Φρόνρει με, Θεός. οὐκ εὐλαβοῦμαι βαρβάρους.

Τὸν οἶκον ἢ σώτειρα τοῦ Θεοῦ χάρις

μακαρίαν ἔσχεν, ὡς ἐβουλήθη κτίσαι.

Bescherm mij o God! Ik vereer geen barbaarsche goden. Dit huis heeft God's beschermende genade gelukkig gemaakt.

Een andere inscriptie v. 480 n. Chr. ¹⁾ toont het gebruik van *εὐλαβέστατος* als titel, wanneer we lezen dat de gevel van een huis is voltooid *ἐπὶ τοῦ εὐλαβεστάτου Μοσέου πρεσβυτέρου.*

Ook als titel van den monnik Mundus vinden we *εὐλαβέστατος* op een inscriptie uit 5de of 6de eeuw ²⁾ en van den Archimandriet Chrysus ³⁾.

In het lexicon van PREISIGKE ⁴⁾ worden vele voorbeelden genoemd uit papyri van 5de—7de eeuw met het gebruik van *εὐλάβεια*, *εὐλαβέστατος* en *εὐλαβής* als titel.

SOPHOCLES noemt in zijn lexicon vele voorbeelden uit de Chr. litteratuur uit de 4de eeuw. *εὐλάβεια* is one of the most common titles of address ⁵⁾.

OVERZICHT der godsdienstige beteekenis bij:

Joodsche schrijvers:

εὐλάβεια: eerbied (Philo)
angstvalligheid (Philo)
godvreezendheid (Philo).

εὐλαβής: door godsdienst weerhouden (II Macc. 6. 11)
eerbiedig (Flav. Jos.)
vroom (LXX).

εὐλαβεῖσθαι: vreezen (LXX).

1) *ibid.* 1099.

2) L. Jalabert et R. Monterde S. J., *Inscriptions Grecques et Latines de la Syrie*, tome premier. n. 188. Paris 1929.

3) *Byzantinische Zeitschrift* 14 (1905) I. l. n. 103.

4) Fr. Preisigke, *Wörterbuch der Griechischen Papyrusurkunden*, Berlin 1925. III p. 189.

5) Sister Lucilla Dinneen, *Titles of Address in Christian Greek Epistolography to 527 A. D.* Dissert. Catholic University of America, Washington, D. C. 1929. p. 20.

Chr. schrijvers:

εὐλάβεια: godvreezendheid (N. T., Polyc.)
 eerbied (N. T.)
 godsdienstigheid (Clem. Alex.)
 titel.

εὐλαβής: godvreezend, vroom, godsdienstig (N. T., Clem. Alex.)
 titel.

εὐλαβεῖσθαι: vreezen.

Lexicographen

Hesychius geeft s.v. *εὐλάβεια* slechts *σεμνότης* waarmee hij waarschijnlijk doelt op het gebruik van *εὐλάβεια* als titel. Inderdaad is *σεμνότης* als titel in Christelijke kringen bekend ¹⁾. Overigens vermeldt hij als synoniemen voor *εὐλαβεῖσθαι* slechts *φυλαττέσθαι* en *φοβεῖσθαι*, zoodat we voor ons doel vergeefs zochten bij Hesychius. Ofschoon Suidas vele citaten aanhaalt, is ook hierin geen godsdienstige beteekenis. Merkwaardig is wel dat hij zegt: *εὐλάβεια. ἡ καθαρότης*, waarmee bedoeld zou kunnen zijn de *ἀγνεία* in den geest der Stoïsche definitie der *εὐλάβεια* (p. 36), welke in het *Etymologicum Gudianum* volledig vermeld wordt s.v. *εὐλάβεια*. Het zal echter beter zijn in *καθαρότης* evenals in *σεμνότης* een titel te zien, zooals deze bijv. bij Eusebius voorkomt ²⁾ en in papyri ³⁾ uit 4de en 5de eeuw.

Indirect geeft ons Suidas ⁴⁾ echter het woord *εὐλαβής* in godsd. zin wanneer we van Asclepiodotus, den veelzijdig-begaafden Neoplatonicus uit de 5de eeuw, lezen: *ὁσιος ἦν καὶ εὐσεβής. καὶ τὰ μὲν πρῶτα δεισιδαίμων ἐγεγόνει καὶ εὐλαβής οὕτω σφόδρα, ὥστε μήτε θύειν ἀνέχεσθαι, μήτε τινὸς ἀπορρήτου μηδενὸς ἀκούειν.*

1) Sophocles' Lexicon s.v.. Preisigke vermeldt dit woord als titel in papyri niet. Vgl. ook Dinneen p. 62.

2) volgens verwijzing in Sophocles' Lexicon.

3) volgens verwijzingen in Preisigke's Wörterbuch. Vgl. ook Dinneen p. 98.

4) Suidas s.v. *δεισιδαιμονία*.

IKETHΣ

I. HEIDENSCHÉ SCHRIJVERS

Homérus

Als Odysseus op 't eiland der Phaeacén uit zijn slaap is ontwaakt, richt hij zich, in 't bewustzijn alles te hebben verloren en te zijn overgeleverd aan den willekeur van hem onbekenden, tot Nausicaä. Deze stelt hem gerust en verzekert hem dat het hem aan niets zal ontbreken wat 'n ongelukkige *ικέτης* behoort te verkrijgen, wanneer men hem ontmoet ¹⁾.

Na door koning Alcinoüs te zijn ontvangen wordt hij als *ικέτης* met onderscheiding behandeld: zijn aanwezigheid is een reden om een plengoffer te brengen aan Zeus, den beschermer der smeeelingen ²⁾. Tenslotte maken de Phaeacén zich gereed om hem met zijn vele geschenken naar Ithaca te brengen: als 'n broer is 'n vreemdeling en smeekeling, zelfs voor 'n zeer ongevoelige ³⁾.

Bij de eerste ontmoeting met den Cycloop weet Odysseus niets beters te doen dan zich zelf en de zijnen smeekelingen te noemen ⁴⁾, hierdoor onmiddellijk hun eigen hulpeloosheid en de overmacht van den Cycloop erkennend. Ofschoon overtuigd hiermee bij den Cycloop niet veel te bereiken, voegt hij er nog de aansporing bij ontzag te hebben voor de goden.

Odysseus, teruggekeerd op Ithaca, heeft zich, in de gedaante van een ouden man, tegenover Eumaeus uitgegeven voor een vreemdeling, afkomstig van Creta, die alles heeft verloren. Eumaeus aarzelt niet hem als *ικέτης* op te nemen ⁵⁾ en, zelf niet in staat de verplichtingen tegenover een *ικέτης* na te komen, draagt hij de zorg en de verantwoording over op Telemachus ⁶⁾. Ook Penelope verontschuldigt zich tegenover den vreemdeling dat zij, door haar eigen zorgen en verdriet, niet voldoende aandacht kan schenken aan *ξένοι* en *ικέται* ⁷⁾.

1) Hom. ζ 193. 2) η 181. 3) θ 546. 4) ι 269. 5) ξ 511. 6) π 67.
7) τ 134.

Terwijl Telemachus op 't punt staat uit Pylus weg te varen komt Theoclymenus tot hem met het verzoek hem te laten meevaren: *ἐπεὶ σε φυγῶν ἰκέτευσα, / μὴ με κατακτείνωσι. διωκόμεναι γὰρ ὄτω* ¹⁾. Hij heeft nml. één van zijn landgenooten gedood en moet in 't belang van eigen veiligheid vluchten.

Een zelfde misdrijf was voor Epeigeus reden om uit zijn land te vluchten en bescherming te zoeken bij Peleus en Thetis (*εἰς Πηλῆν ἰκέτευσε*) ²⁾.

Met verontwaardiging richt zich Penelope tegen Antinous, wanneer ze gehoord heeft van de verderfelijke plannen der vrijers tegen Telemachus en vraagt hem of hij dan niet terugdeinst voor dergelijke daden tegenover *ἰκέται*, die toch onder de hoede van Zeus staan ³⁾. Ze herinnert hem verder aan 't feit dat Odysseus eens Antinous' vader, vluchtend voor achtervolgers, die hem wilden dooden, in bescherming genomen heeft. De scholiast en Eustathius verklaren *ἰκέτης* op deze plaats als: beschermer van smeekelingen, hiermee doelend op de weldaad door Telemachus' vader aan Antinous' vader bewezen. Deze verklaring is echter niet aannemelijk daar *ἰκέτης* nergens in deze beteekenis voorkomt. Nägelsbach ⁴⁾ meent „Von einem Schutze Telemachs durch Antinoos kann wohl keine Rede sein, sondern Zeus wird sich des verlassenen Telemach, der also *ἰκέτης* für Zeus ist, annehmen". M. i. bedoelt Penelope wel haar zoon te noemen den *ἰκέτης* van Antinous, terwijl hij als zoodanig de bescherming geniet van *Ζεὺς ἰκετήσιος*, evenals alle *ἰκέται*, die echter nooit bij Hom. rechtstreeks de *ἰκέται* van Zeus genoemd worden. Homerus toont zich, evenals zoo vaak, op ongezochte wijze als psycholoog: de zorgzame moeder ziet haar zoon als eenling blootgesteld aan de moordplannen der vrijers en zijn hulpeloosheid en weerloosheid tegenover deze overmacht zullen hem dwingen hen om 't behoud van zijn leven te smeeken, zij ziet Telemachus, in zijn leven bedreigd, reeds als *ἰκέτης* voor Antinous en noemt hem bij voorbaat zoo ⁵⁾.

Nadat Achilles een groot bloedbad onder de Troianen heeft aangericht, ontmoet hij ook Lycaon, Priamus' zoon. Op 't punt door Achilles gedood te worden vraagt deze om medelijden ⁶⁾:

1) ο 277.

2) Π 574.

3) π 422.

4) C. F. von Nägelsbach, Homerische Theologie³, bearbeitet von B. Autenrieth, Nürnberg 1884. p. 270. 5) cf. Soph. Ai. 1172 (p. 63). 6) Φ 75.

ἀντί τοι εἰμ' ἰκέταο, διοτρεφές, αἰδοίοιο.

Lycaon beroept zich op 't feit dat hij, hoewel als krijgsgevangene, van Achilles' tafel gegeten heeft en dus als *ἰκέτης-ξεῖνος* recht heeft op bescherming.

Iris spoort Priamus aan om het lijk van Hector bij Achilles te gaan halen tegen betaling van een losprijs. Ten aanzien van Achilles stelt zij hem gerust ¹⁾: hij zal U niet dooden,

ἀλλὰ μάλ' ἐνδουκέως ἰκέτεω πεφιδήσεται ἀνδρός.

Achilles echter weigert den ouden man in zijn tent toe te laten ²⁾:

καὶ ἰκέτην περ' ἔόντα, Διὸς δ' ἄλλίτωμαι ἐφετμάς.

In zijn gesprek met de schim van Achilles in de onderwereld vertelt Odysseus over de dapperheid van Neoptolemus en hoe deze zonder eenige vrees zich verborg in het Troiaansche paard en, zijn strijdlust niet kunnende bedwingen, *μάλα πόλλ' ἰκέτενε* om zijn schuilhoek te mogen verlaten ³⁾.

Als we nu nagaan in welke gevallen of onder welke omstandigheden bij Homerus iemand *ἰκέτης* heet, of van hem het ww. *ἰκετεύω* gebruikt wordt, zien we dat dit meestal het geval is van iemand die, in een vreemd land in nood verkeerend en zich zelf weerloos wetend, tot een bewoner van dat land zich wendt om voedsel en onderdak (Odysseus bij de Phaeacen, den Cycloop, op Ithaca). Een bijzonder geval hiervan is iemand, die wegens moord of doodslag, uit eigen land gevlucht is om elders bescherming van zijn door achtervolgers bedreigd leven te zoeken (*ἰκετεύω*). In levensgevaar verkeerend kan iemand zich als *ἰκέτης* wenden tot zijn bedreiger (Lycaon tegenover Achilles, Telemachus tegenover de vrijers) en om het lijk van Hector te kunnen begraven wendt zich Priamus als *ἰκέτης* tot Achilles. Ten slotte vinden we *ἰκετεύω* in den zin van: dringend smeeken om toestemming tot een bepaalde daad (λ 530). Een *ἰκέτης* richt zich steeds tot iemand, die het door zijn stand of — indien overigens gelijk — door omstandigheden in handen heeft hem te beschermen en te helpen in groote moeilijkheden (levensgevaar) of hem een dringend gevraagde gunst te bewijzen. Dat de *ἰκέτης* soms weinig onderscheiden is van den *ξεῖνος* ⁴⁾, is hieruit

1) Ω 158 (187).

2) Ω 570.

3) λ 530.

4) ε 270, ϑ 546 e.a. Men denke verder aan de benaming: *Ζεὺς ξείνιος καὶ ἰκετήσιος*.

te verklaren dat iemand meestal *ικέτης* is, omdat hij als vreemdeling zich wendt tot iemand, die hem in dat vreemde land kan helpen. De *ικέτης* is dan een bijzonder geval van den *ξεῖνος*.

Ofschoon bij Homerus de afhankelijkheid van de goden door de menschen sterk gevoeld wordt, wendt een *ικέτης* zich steeds tot een mensch, nooit tot een godheid ¹⁾. Wel blijkt de *ικέτης* onder onmiddellijke bescherming van Zeus te staan.

Hesiodus

Hetzelfde gebruik van *ικέτης* en *ικετεύω* als bij Homerus vinden we bij Hesiodus: Nadat Amphitryon zijn schoonvader had gedood *ἐς Θήβας ἰκέτευσε* ²⁾ en werd hier door Creon en Enioche als *ικέτης* opgenomen ³⁾.

Zeus straft het slecht behandelen van een *ικέτης* en *ξεῖνος* even zwaar als het overtreden der belangrijkste familieplichten ⁴⁾.

Ook hier is dus de *ικέτης* iemand, die in een vreemd land opneming zoekt of na een bloedige daad bescherming zoekt.

Theognis

Ook hier wordt de waarschuwing uitgesproken dat niemand, die een *ξεῖνος* of *ικέτης* bedroog, voor de goden verborgen blijft ⁵⁾.

Pindarus

In de ode, waarin de overwinningen van Psaumis bezongen worden, richt zich de dichter als *ικέτας* tot Zeus om roem te verkrijgen voor de stad van den overwinnaar ⁶⁾. Naar aanleiding van de overwinning van Deinis van Aegina is Pindarus de *ικέτας* van Aeacus ten gunste van de bewoners van het eiland ⁷⁾; wegens een zonsverduistering smeekt Pindarus tot de zon om dit *πάγκοινον τέρας*, voor Thebe te maken tot een geluk ⁸⁾.

Als we het gebruik van het woord *ικέτης* bij Pindarus vergelijken met het gebruik bij de schrijvers vóór hem, valt een tweevoudig verschil op: De gesmeekte is hier een godheid, terwijl we

1) Ook als Odysseus zich de *ικέτης* noemt van de rivier op Scheria, spreekt hij deze niet als godheid toe. 2) Hesiod. Sc. 13. 3) Sc. 85.

4) Op. 327. 5) Bergk, P. L. G. II p. 131.

6) Pind. Ol. 5, 19: *ικέτας σέθεν ἔρχομαι*. 7) Nem. 8, 13.

8) *ικετεύω*. Fr. 7 (ed. Puech, Paean 9).

tot nu toe steeds een mensch zagen als het voorwerp van het smeeken. Verder is de *ικέτης* niet iemand, die in nood verkeert en wil voorkomen dat hem ernstige dingen treffen, maar die ten gunste van derden vraagt om een positieve gunst van een godheid ¹⁾.

Een inscriptie uit Mycene ²⁾, welke volgens M. Fraenkel dateert uit de 6de eeuw, luidt aldus:

Φραϊαρίδας Μυκανέαθεν παρ' Ἀθηναίας ἐς πόλιος ἰκέτας ἔγεντο ἐπ' Ἀντία καὶ Πυρρῖα. εἶεν δὲ Ἀντίας καὶ Κίθιος καὶ ἄσχωρον. Μ. Fraenkel verklaart: „Phrahiaridas a Mycenis ex arce a Minerva supplex missus est, cum Antias et Pyrrhias magistratu (sive sacerdotio) functi sunt. (Responsum tulit: expiatores sive arbitri) sunt Anthias et Cithius et Aeschro". Certo Phr. laminam nostram dedicavit in aedem Minervae (in arce Mycenaea), quia bene ei cesserat divinae vocis quam ibi acceperat obtemperatio; in quem locum sacrum missus fuerit, non dicitur.

Er is hier sprake van een *ικέτης*, die door de godin Athene naar elders gezonden wordt. M. Fraenkel denkt blijkens zijn aanvulling: expiatores sive arbitri, waarschijnlijk aan iemand die door bloed bevlekt is of een ander misdrijf op zijn geweten heeft en door Athene naar een locus sacer gezonden is ³⁾, vanwaar hij dan het antwoord met de 3 namen heeft meegebracht.

Kan men echter in dezen Phr. niet beter iemand zien die op raad van de godin zich als *ικέτης* tot de stad wendde, waar dan de 3 genoemde personen zijn patroni moesten zijn? ⁴⁾ Een bezwaar hiertegen is zeer zeker dat Phr. geen vreemdeling in Mycene was, maar 't is toch mogelijk dat hij na langdurig verblijf in den vreemde nu weer in Mycene terugkwam.

H i p p o n a x

Om te bewijzen dat Nicander misschien gelijk had toen hij de kool (*κράμβη*) *μάντις* en *ἱερά* noemde, worden door Athenaeus

1) Het komt mij voor dat deze zoo sterk afwijkende beteekenis niet kan worden toegeschreven aan een regelmatige beteekenisontwikkeling. In dit gebruik van *ικέτης* is veeleer te zien een dichtelijke neiging tot verhevigde uitdrukkingwijze. 2) I. G. IV 492.

3) Dit zou dan een parallel zijn van het feit dat Orestes door Apollo naar de godin Athene gezonden wordt (Aesch. Eum. 474. zie p. 62).

4) Dat bewoners van een streek of stad de taak der bescherming van een *ικέτης* der godheid op zich nemen is een meer voorkomend feit.

citaten aangehaald, waaruit blijkt dat een eed kon worden afgelegd met de formule *ναὶ μὰ τὴν κράμβην*. Ook wordt aangehaald Hipponax, de iambograaph uit de 6de eeuw, wiens gebruik van het woord *ικετεύω* hetzelfde moet bewijzen:

ὁ δ' ἐξολισθῶν ἰκέτευε τὴν κράμβην
τὴν ἐπτάφυλλον, ἧ θύεσκε Πανδῶρη κ.τ.λ. ¹⁾.

Afgezien van de bewijskracht welke hier aan het gebruik van *ικετεύω* wordt toegekend is de beteekenis toch wel zeer merkwaardig: het is de handeling welke iemand, na aan een gevaar te zijn ontkomen (*ἐξολισθῶν*) ten opzichte van de als goddelijk vereerde *κράμβη* verricht. Men zal dan moeilijk aan iets anders kunnen denken dan aan: een dankgebed richten tot. Deze beteekenis — hoewel zelden voorkomend — behoeft echter geen verwondering te wekken als men daarin ziet het voortzetten van de houding van een *ικέτης*, welke deze aannam tijdens het dreigende gevaar en welke nu van zijn dankbaarheid moet getuigen.

A e s c h y l u s

De Danaïden zijn het huwelijk met de zonen van Aegyptus ontvlucht en bevinden zich als *ικέται* in Argos, waar zij vragen door Zeus te worden opgenomen ²⁾. Zij vragen Pelasgus om bescherming (349) en herinneren hem aan den toorn van *Ζεὺς ἰκταῖος* ³⁾. In het koorlied ⁴⁾ geven de Danaïden uiting aan haar gevoel van dankbaarheid voor het feit dat de bewoners van Argos ontzag ⁵⁾ en eerbied hebben voor de smeekelingen van Zeus ⁶⁾. De Danaïden hebben zich *σὺν ἰκετῶν ἐγχειρίδιοις* (22) neergezet op 't altaar van Zeus, wiens smeekelingen zij zich noemen; nergens noemen zij zich rechtstreeks de smeekelingen van Pelasgus of van de Argivers, ofschoon er aanwijzingen ⁷⁾ zijn dat zij zich als zoodanig beschouwen en van hen hulp verwachten in den nood waarin zij zich bevinden.

Orestes heeft zich na het dooden van Clytaemnestra tot Apollo te Delphi gewend en deze noemt hem zijn *ικέτης* ⁸⁾, terwijl ook de

1) Diehl, Anthologia lyrica I p. 277 fr. 40.

2) Aesch. Suppl. 28.

3) Suppl. 385. 4) Suppl. 625 v.v.

5) Suppl. 641: αἰδοῦνται δ' ἰκέτας Διός.

6) Suppl. 651: ἄζονται γὰρ ὁμαίμους

Ζηνὸς ἰκτορας ἄγνοῦ.

7) Suppl. 349, 385, 429.

8) Eumenid. 92, 232, 577.

Erinyen hem als zoodanig erkennen (151). Als Orestes op raad van Apollo zich naar Athene heeft begeven om de uitspraak der godin te vragen, wordt hij ook door Athene haar *ικέτης* genoemd ¹⁾. Orestes wil bevrijd worden van den gewetensdruk, die hem kwelt door den moord op zijn moeder Clytaemnestra. Van een menschelijke macht kan hij geen redding en bevrijding verwachten en wendt zich tot Apollo, die hem naar Athene verwijst.

Ook in de „Zeven tegen Thebe” roept het koor van Thebaansche meisjes — *παρθένων ικέσιος λόχος* ²⁾ — de stadsgoden aan om afwending van de dreigende slavernij.

Bij Aeschylus zien we den *ικέτης* vooral in de verhouding van mensch tegenover goden om in groote moeilijkheden hulp en bescherming te vinden; soms wordt echter de daadwerkelijke hulp van menschen verwacht. Geheel als den homerischen *ικέτης-ξείνος* zien we Orestes ³⁾, die, om toegang te verkrijgen tot het paleis van Aegisthus, als vreemdeling verkleed voor de poort wil blijven wachten tot hij opgemerkt wordt en als *ικέτης* wordt toegelaten.

Sophocles

Bij het begin van den Oedip. Rex bevindt zich het koor van smeekelingen bij de altaren voor het paleis van den koning ⁴⁾. De rest van Thebe's inwoners is bij den tempel van Pallas en Apollo Ismenius ⁵⁾. De Thebaansche bevolking wendt zich, zonder in hem een god te zien ⁶⁾, tot Oedipus en, in 't vertrouwen dat hij, die hen heeft bevrijd van de Sphinx *προσθήκη θεοῦ*, smeekt ⁷⁾ zij hem ook nu om hulp: afwending van de pest. In hun nood zijn dus de Thebanen zoowel smeekelingen van Oedipus als van Pallas en Apollo, hoewel op de eerste plaats de smeekbeden uitgaan tot de goden, want het koor roept, wijzend op den jammerlijken toestand van stad en inwoners, Apollo, Artemis en Apollo aan, terwijl de vrouwen der stad bij 't altaar

λυγρῶν πόνων ικετῆρες ἐπιστενάχουσιν ⁸⁾.

Ook Iocaste is als *ικέτις* tot Apollo gegaan om bevrijding te vragen uit de groote moeilijkheden en zorgen ⁹⁾.

De blinde Oedipus, geleid door Antigone, op weg naar Athene,

1) Eumenid. 474. 2) Sept. 111. 3) Choeph. 569. 4) Sophocl. O. R. 15.
5) O. R. 20. 6) O. R. 31. 7) O. R. 41. 8) O. R. 185. 9) O. R. 920.

spreekt den wensch uit door de Eumeniden als *ικέτης* te worden opgenomen ¹⁾ en ook het koor raadt hem aan als *ικέτης* te offeren en te bidden tot de Eumeniden ²⁾, om van dezen, als beschermsters der streek, opneming te verkrijgen. Het koor van grijsaards uit Colonus wil Oedipus verdrijven uit het land, maar onder het aanroepen der goden doet hij een beroep op den goeden naam van Athene als toevluchtsoord voor smeekelingen en vraagt ook als *ικέτης* bescherming en opname ³⁾. De grootmoedige Theseus aarzelt niet Oedipus, die door hem *ικέτης δαιμόνων* genoemd wordt, op te nemen ⁴⁾.

De verhouding van Oedipus tegenover Theseus en de bewoners van Colonus is dezelfde als van de Danaïden tegenover Pelasgus en de Argivers. De verbannen Oedipus wordt herhaaldelijk genoemd de smeekeling der goden (Eumeniden, *δαιμόνων*, *θεῶν*) terwijl hij van Theseus en de Colonei bescherming en opname verwacht en vraagt ⁵⁾.

In zijn verlatenheid richt zich Philoctetes tot Neoptolemus en smeekt hem bij alles wat hem dierbaar is ⁶⁾:

ικέτης *ικνοῦμαι*, *μὴ* *λίπης* *μ'οὔτω* *μόνον*

en vraagt hem later ⁷⁾:

οὐδ' ἐπαισχόνῃ *μ' ὄρω*

τὸν προστρόπαιον, *τὸν* *ικέτην*, *ὃ* *σχέτλιε*;

Om te verhinderen dat Aias' lijk mishandeld wordt, laat Teucer, die intusschen voor een graf zal gaan zorgen, den jongen Eurysaces bij het lijk neerknielen als *ικέτης*, met in zijn handen, in plaats van smeekelingen-takken, haren van Teucer, Tecmessa en zichzelf ⁸⁾. Teucer wil hiermee het lijk en zijn bewaker stellen onder bescherming van *Ζεὺς* *ικέσιος*. Feitelijk is Eurysaces reeds bij voorbaat de smeekeling van menschen, om te verhinderen dat Aias' lijk geschonden wordt.

Meer dan bij Aeschylus zien we bij Sophocles een mensch als *ικέτης* tegenover een ander mensch, en duidelijker ook vinden we naast het smeeken tot een godheid het inroepen van mensche-lijke hulp. Bij Homerus beroept de smeekeling zich herhaaldelijk op *Ζεὺς* *ικετήσιος*. Dit zich-beroepen op de godheid vinden we hier uitgebreid tot een zoodanige vorm, dat de smeekeling zich recht-

1) O. C. 44.

2) O. C. 487.

3) O. C. 284.

4) O. C. 634.

5) cf. O. C. 920.

6) Philoct. 470.

7) Philoct. 930.

8) Ai. 1172.

streeks richt tot de godheid, terwijl daaraan soms parallel loopt het smeeken en hulp vragen van een mensch, die door zijn positie of omstandigheden deze hulp kan geven.

Euripides

Gevlucht met de Heracliden voor Eurystheus, zegt Iolaus: *ικέται καθεζόμεσθα βώμιοι θεῶν*¹⁾ en om zich te weer te stellen tegen Copreus, den afgezant van Eurystheus, roept hij de hulp der Atheners in²⁾:

*ικέται δ' ὄντες ἀγοραίων Διὸς
βιαζόμεσθα.*

Aan Copreus' verzoek om de Heracliden te verdrijven, weigert het koor te voldoen³⁾:

εἰκὸς θεῶν ἰκτῆρας αἰδεῖσθαι, ξένε.

Terwijl de Heracliden dus de *ικέται* der goden (*δαιμόνων* 508, 955) zijn, ontvangen zij de daadwerkelijke bescherming van Demophon en de Atheners, waarvan zij zich eveneens de smeekelingen noemen⁴⁾. Ook hier dus weer het parallel aanroepen van goden en menschen door *ικέται*.

Opmerkelijk is dat het ww. *ικετεύω* tegenover de goden meestal gebruikt wordt van vrouwen: Hecuba bidt tot de goden om afwending van het gevaar dat haar dochter Polyxena moet gedood worden⁵⁾. In de Helena⁶⁾ moet zich het koor tot de goden richten om een behouden terugkeer naar huis te verkrijgen. Het koor van Creusa's dienaressen smeekt tot Athene en Artemis om aan Creusa kinderen te schenken⁷⁾.

Ook noemt een vrouw zich soms uitdrukkelijk de *ικέτις* van een godenbeeld of een graf: Andromache, in haar slavernij, noemt zich de *ικέτις* van Thetis⁸⁾. Hermione weet in haar radeloosheid niet tot welk beeld zij zich als *ικέτις* moet wenden⁹⁾. Om niet tot een huwelijk met Proteus' zoon te worden gedwongen, zien we Helena bij het graf van Proteus als *ικέτις*¹⁰⁾.

1) Euripid. Heracl. 33.

2) Heracl. 70.

3) Heracl. 102 cf. 107. Deze plicht tot eerbied en medelijden voor *ικέτας* is kort geformuleerd in de Delphica praecepta Dittenb. Syll.³ 1268 I 24: *ικέτας ἐλέει* en in Sosiades' spreukenverzameling der zeven wijzen: *ικέτας αἰδοῦ*. (Stob. III 126, 2 H).

4) Heracl. 94.

5) Hec. 96.

6) Hel. 1024.

7) Io 454, 468.

8) Androm. 115 cf. 43.

9) Androm. 860.

10) Helen. 65. cf. 981. cf. Aesch. Choeph. 336.

Op de meeste plaatsen waar de woorden *ἰκέτης* enz. voorkomen is er sprake van smeeken tot menschen en wel steeds om iets waarop de smeevende, gezien van algemeen-menschelijk standpunt, recht heeft, iets dat behoort tot de normale behoeften en wenschen van elken mensch (bijv. het sparen van iemand's leven, het laten begraven van dooden): Iphigenia smeekt tot Agamemnon ¹⁾ en Achilles ²⁾ om haar niet te dooden. Medea's kinderen moeten tot Creusa smeeken hen niet uit het land te verdrijven ³⁾. Het koor smeekt Iason om genade voor zijn kinderen ⁴⁾. Belanghebbenden smeeken om de lijken hunner dierbaren te mogen begraven ⁵⁾. Om te verhinderen dat haar dochter Polyxena gedood wordt moet Hecuba als *ἰκέτις* tot Agamemnon gaan ⁶⁾, terwijl zij hem tevens om hulp smeekt tegen Polymestor, die haar zoon Polydorus heeft vermoord ⁷⁾. Odusseus c.s. noemen zich tegenover den Cycloop *ἰκέται* ⁸⁾ en smeeken hem om hen niet te dooden ⁹⁾ e.a.

Den homerischen *ἰκέτης-ξείνος* vinden we bij de tragici slechts zelden: Orestes (Aesch. Ch. 569). Het doel van dezen *ἰκέτης* is: niet aan eigen lot te worden overgelaten. Als de *ἰκέτης* in de verhouding mensch-mensch niet een vreemdeling is zooals de Thebanen tegenover Oedipus, Philoctetes, en in de vele gevallen bij Euripides (zie hierboven), is het doel van het smeeken niet zoozeer niet aan eigen lot te worden overgelaten, als wel bevrijd te worden uit bepaalde ongunstige en gevaarlijke omstandigheden. Een *ἰκέτης* kan zich als vreemdeling tot de bewoners (koning) van het vreemde land wenden, maar richt zich op de eerste plaats tot de godheid (van dat land) ter afwending van dreigend gevaar: Danaïden, Oed. Col., Heracliden.

Ten slotte kan een *ἰκέτης*, zonder vreemdeling te zijn, zich tot een godheid wenden, wanneer menschelijke hulp niet (meer) mogelijk wordt geacht: Orestes (Aesch. Eum.) Thebaansche meisjes (Aesch. Sept.), Thebaansche vrouwen (Soph. O. R.), Ion, Andromache, Hermione, Helena (Euripid.).

1) Iph. T. 462, 1015, 1216, 1242.

2) Iph. T. 922.

3) Med. 971.

4) Med. 854 cf. 863.

5) Suppl. 10, 280, 114.

6) Hec. 145.

7) Hec. 753.

8) Cycl. 299.

9) Cycl. 286 cf. 370, waar de vorm *ἰκτῆρ* voorkomt. Deze vorm gebruiken de tragici meermalen: Aesch. Suppl. 47, Soph. O. R. 143, 185; Eurip. Suppl. 10, Heracl. 101, 764; Aesch. Suppl. 652 *ἰκτωρ*; Soph. fr. 55 *ἰκτορεύω*.

Terwijl bij Homerus en Hesiodius in het begrip *ἰκέτης* slechts in zóó verre een godsdienstig element betrokken is, dat de *ἰκέτης* de bescherming van Zeus geniet, zonder dat de term zelf de verhouding van mensch en godheid raakt, zien we bij de tragici een mensch niet alleen zich rechtstreeks richten tot een godheid, wanneer hij in nood verkeert, maar ook (evenals bij Pindarus) om een bepaalde positieve gunst vragen.

Herodotus

Volgens de Egyptische priesters zou Alexander, na de schaking van Helena, zijn afgedreven naar Egypte ¹⁾. Van de gewoonte dat elke slaaf die vlucht naar den tempel van Heracles, onschendbaar is, maken zijn dienaren gebruik: *ἰκέται δὲ ἰζόμενοι τοῦ θεοῦ κατηγορεῖον τοῦ Ἀλεξάνδρου, βουλόμενοι βλάπτειν αὐτόν*. De dienaren, die hun heer willen benadeelen, bevinden zich dus niet in nood, maar worden, om ongestraft hun aanklacht te kunnen uitspreken eerst de *ἰκέται*, de smeekelingen of beter: de beschermelingen der godheid. Deze beteekenisnuance, die wel reeds eerder aan te wijzen is, wordt duidelijker in het verhaal van Pactyes ²⁾. De Lydiër Pactyes namelijk is als *ἰκέτης* tot de bewoners van Cyme gekomen, *φεύγων θάνατον βίαιον πρὸς Περσέων*. Ondanks den raad van het orakel van Branchidae om Pactyes uit te leveren, tracht Aristodicus de Cymaeërs hiervan af te houden. Als hij vervolgens zelf het orakel gaat raadplegen, krijgt hij denzelfden raad. Daarop gaat hij alle vogels, die in het heiligdom nestelden, verjagen. Vanuit den tempel klinkt dan de waarschuwendende vraag: *τοὺς ἰκέτας μου ἐκ τοῦ νηοῦ κερτίζεις;* waarop Aristodicus onmiddellijk vragend antwoordt: *ὦναξ, αὐτὸς μὲν οὕτω τοῖσι ἰκέτησι βοηθείεις, Κυμαίους δὲ κελεύεις τὸν ἰκέτην ἐκιδιδόναι;* Pactyes is de smeekeling van de Cymaeërs; de vogels die reeds door de godheid zijn opgenomen zullen we „beschermelingen” moeten noemen.

Periander laat 300 jongelingen van Corcyra naar Sardes brengen *ἐπ' ἐκτομῇ* ³⁾. Als de Samiers dit doel van den tocht vernemen, raden zij den knapen aan *ἱροῦ ἀψασθαι Ἀρτέμιδος* en zij laten

1) Herod. II 113. F. von Woesz bespreekt deze plaats (Das Asylwesen Ägyptens in der Ptolemäerzeit p. 33), maar kan er zich niet over uitspreken of dit asyl van Grieksch en of Egyptisch oorsprong is.

2) Herod. I 158, 159.

3) III 48.

niet toe τὸς *ικέτας ἀπέλκειν ἐκ τοῦ ἱεροῦ*. Diogenes Laërtius¹⁾, die dit zelfde verhaal vertelt in het leven van Periander, zegt dat deze jongelingen, *ικετεύσαντες τὴν Ἥραν*, door de Samiers gered werden. Deze *ικέται* zijn dus weer menschen, die zich onder de bescherming stellen (praegnante beteekenis van *ικετεύω*) der godheid tot afwending van een dreigend onheil.

Herodotus betoogt dat het succes van de Grieken tegen de Perzen te danken is geweest aan de Atheners, die zelfs niet door een ongunstig antwoord van het orakel, dat den raad gaf te vluchten, er toe konden gebracht worden Hellas te verlaten. In de algemeene droefheid over het ongunstige antwoord ried Timon aan opnieuw het orakel te raadplegen²⁾: *συνεβούλευέ σφι ικετηρίας λαβοῦσι δεύτερα αὔτις ἐλθόντας χρᾶσθαι τῷ χρηστηρίῳ ὡς ἰκέτας*. De Atheners moesten dus als *ικέται* d. w. z. in den meest dringenden vorm, dien men gewoonlijk slechts aanwendt als men in nood is, zich opnieuw wenden tot de godheid. Zij bevinden zich in moeilijkheden daar de raad van het orakel niet overeenkomt met hun eigen zienswijze betreffende de verdediging van hun land. In deze moeilijkheid moet nu het orakel de beslissing brengen.

Tegenover een godheid zijn de *ικέται* menschen, die afwending zoeken van dreigend onheil of om hulp in moeilijkheden vragen, terwijl men hen soms meer als „beschermelingen” kan beschouwen (mensen, vogels).

Als een mensch zich als *ικέτης* tot een ander mensch wendt stelt hij zich daarbij soms onder de bescherming van goden of roept dezen als getuigen bij zijn smeeken aan: Toen de Plataeërs zich om hulp tegen de Thebanen tot de Atheners wendden: *ικέται ἰζόμενοι ἐπὶ τὸν βωμὸν ἐδίδοσαν σφέας αὐτούς*³⁾. Evenmin als steeds de goden bij het smeeken betrokken worden, is er steeds sprake van een nood-gevoel van den smeekende⁴⁾.

Thucydides

Als na een langdurig beleg de Messeniërs op Ithome zich overgeven aan de Spartanen onder voorwaarde van vrijen aftocht, wordt hun dit toegestaan, te meer omdat de Spartanen van oudsher een orakelspreuk hadden: *τὸν ἰκέτην τοῦ Διὸς τοῦ Ἰθωμήτα*

1) Diog. Laert. I 95.

2) Herod. VII 141.

3) VI 108 cf. VI 68.

4) IV 165, V 51.

ἀφιέναι¹⁾. De Messeniërs, ingesloten op den berg Ithome bij den tempel van Zeus, worden beschouwd als beschermelingen, *ικέται τοῦ Διός*.

Cylon is na de acropolis te hebben bezet, ten gevolge van de belegering door de andere Atheners in moeilijkheden gekomen door gebrek aan water en voedsel. Hij weet echter te ontkomen. *οἱ δ' ἄλλοι, ὡς ἐπιέζοντο καὶ τινες καὶ ἀπέθνησκον ὑπὸ τοῦ λιμοῦ, καθίζουσιν ἐπὶ τὸν βωμὸν ἰκέται τὸν ἐν τῇ ἀκροπόλει²⁾*.

Niets was in staat de pest in Athene te doen ophouden. *ὅσα τε πρὸς ἱεροῖς ἰκέτευσαν ἢ μαντείοις καὶ τοῖς τοιούτοις ἐχρήσαντο, πάντα ἀνωφελῆ ἦν³⁾*.

Meer plaatsen zijn er aan te wijzen, waar menschen de *ικέται* zijn van tempel of altaar om ofwel rechtstreeks van de goden bevrijding uit moeilijkheden te vragen (bijv. pest) of om zich onder bescherming te stellen tegen menschen⁴⁾.

De bewoners van Epidamnus, aangevallen door naburige barbaren, zenden gezanten om hulp naar hun moederstad Corcyra, met het verzoek hen niet te laten omkomen. *ταῦτα δὲ ἰκέται καθεζόμενοι ἐς τὸ Ἡραῖον ἐδέοντο. οἱ δὲ Κερκυραῖοι τὴν ἰκετείαν οὐκ ἐδέξαντο, ἀλλ' ἀπράκτους ἐπέμψαντο⁵⁾*.

Themistocles, gevlucht naar Admetus en *τῆς γυναικὸς ἰκέτης γενόμενος*, zet zich neer bij den haard, met haar zoon — *μέγιστον ἦν ἰκέτευμα τοῦτο* —⁶⁾.

De Epidamniërs begeven zich naar het Heraerun, Themistocles zet zich bij den haard, om daardoor hun smeeken tot menschen als het ware onder goddelijke bescherming te stellen.

We zien derhalve *ικέται* van goden-altaar of heiligdom om hulp van de goden in te roepen of om menschen-hulp in te roepen terwijl zij zich beschermd weten door de goden.

Ook de Plataeërs voelen zich beschermd door de goden, als zij, na de inname van hun stad door de Lacedaemoniërs, tot dezen smeeken om niet hun stad ten gronde te richten en zij — *ὡς πρόεπον ἡμῖν καὶ ὡς ἡ χρεία προάγει* — zich beroepen op de gemeenschappelijke goden van Griekenland. Ook noemen zij zich hun *ικέται τῶν πατρώων τάφων* om niet overgeleverd te worden aan

1) Thuc. I 103. 2) I 126. 3) II 47. 4) I 128, 133, III 75, 80, 81.
5) I 24. 6) I 136.

hun ergste vijanden, den Thebanen, *προφερόμενοι ὄρκους οὓς οἱ πατέρες ὑμῶν ὤμοσαν* ¹⁾).

Ook wanneer iemand *ικέτης* is van een mensch, is dus steeds uitdrukkelijk een godsdienstig element in de situatie verweven. Slechts op 2 plaatsen is dit niet het geval ²⁾).

X e n o p h o n

Voor zoover mij bekend zijn er bij Xenophon slechts 2 plaatsen waar resp. het woord *ικετεύω* en *ικέτης* voorkomt, gebruikt tegenover goden.

In de Mem. Socr. ³⁾ wordt gezegd dat een vrij man moet bidden (*εὐκτόν*) niet de slaaf te worden van zijn hartstochten, maar als hij reeds de slaaf is, moet *ικετεύειν τοὺς θεοὺς δεσποτῶν ἀγαθῶν τυχεῖν*.

Als bewijs van Agesilaus' godsdienstigheid zegt Xenophon over hem ⁴⁾: *ικέτας δὲ θεῶν οὐδὲ ἐχθροὺς ἐβιάζετο, νομίζων ἄλογον εἶναι τοὺς μὲν ἐξ ἱερῶν κλέπτοντας ἱεροσύλους καλεῖν, τοὺς δὲ βωμῶν ἱκέτας ἀποσπῶντας εὐσεβεῖς ἡγεῖσθαι*. Van welken aard deze *ικέται* zijn blijkt niet. We zullen te denken hebben in het algemeen aan menschen, die zich, bij dreigend gevaar, onder de bescherming van goden gesteld hebben.

Tegenover menschen vinden we het ww. *ικετεύω* zeer vaak gebruikt in de beteekenis van: dringend vragen, ook zonder dat de vragende zich in nood bevindt Met *ικέτης*, dat tegenover menschen slechts tweemaal voorkomt, is dit eveneens het geval. Ofschoon uit den aard der zaak de smeekende zich tegenover den gesmeekte steeds in nederige bewoordingen zal hebben gericht, is de inslag van vernedering toch soms in uitdrukkelijker vorm aanwezig en gaat zelfs gepaard met algeheele overgave van den smeekeling ⁵⁾. Zoo zegt Gobryas tot Cyrus: *ἤκω πρὸς σὲ καὶ ἱκέτης προσπίπτω* ⁶⁾ *καὶ δίδωμί σοι ἑμᾶντὸν δοῦλον καὶ σύμμαχον* ⁷⁾. En Socrates zegt dat het aan een vrij man, die zich zelf respecteert, niet past om hem dien hij liefheeft en in wiens oogen hij iemand van beteekenis

1) III 59.

2) III 67 waar *ικετεία* en VI 19 waar *ικετεύω* gebruikt wordt.

3) Xen. mem. Socr. I 5,5. 4) Ages. II, 1. 5) cf. Herod. VI 108.

6) cf. Eurip. Androm. 861. 7) Xen. Cyrop. IV 6, 2 en 8.

wil zijn, te *προσαιτεῖν ὡσπερ τοὺς πτωχοὺς ἰκετεύοντα καὶ δεόμενον προσδοῦναι* ¹⁾).

In tegenstelling met Herodotus en Thucydides gebruikt Xenophon *ἰκέτης*, zonder dat de smeevende op eenigerlei wijze doet uitkomen dat hij op godsdienstige gronden de vervulling van zijn verzoek verwacht, reden om te vermoeden dat in *ἰκέτης* — zooals met *ἰκετεύω* reeds bij Homerus λ 530 het geval was ²⁾ — niet altijd meer iemand gezien wordt, die de bescherming der godheid geniet ³⁾. Daardoor is ook verklaarbaar de al te onderdanig aandoende toespraak van Gobryas tot Cyrus (zie boven).

Oratores

Bij de redenaars vinden we de woorden *ἰκετεύω* (soms versterkt door de toevoeging *λαμβάνομαι τῶν γονάτων, ἀντιβολῶ, καταφεύγω*) *ἰκετηρία* en *ἰκέτης* meestal van menschen, die zich tot andere menschen richten, omdat zij zich in nood bevinden.

Bij dit smeeken kan door den spreker een beroep worden gedaan op de goden, zooals blijkt uit een redevoering van Lysias ⁴⁾: *πρὸς οὖν παίδων καὶ γυναικῶν καὶ θεῶν τῶν τόδε τὸ χωρίον ἐχόντων ἰκετεύω ὑμᾶς καὶ ἀντιβολῶ*. Ook de beklagden Mantitheus en Apsephion stellen zich onder de bescherming van *Ζεὺς Βουλαῖος* of *Ἀθηναῖα βουλαία: ἐπὶ τὴν ἐστίαν ἐκαθέζοντο, ἰκετεύοντες μὴ στρεβλωθῆναι ἀλλ' ἐξεγγυηθέντες κριθῆναι* ⁵⁾. En als in de, op naam van Lysias staande *Ἐπιτάφιος*, de lotgevallen der Heracliden worden aangehaald, zegt de spreker dat zij, vluchtend voor Eurystheus, naar Athene kwamen en *ἰκέται ἐπὶ τῶν βωμῶν ἐκαθέζοντο* ⁶⁾.

Rechtstreeks tot de goden gericht, denkt zich de spreker de

1) Mem. Socr. I 2, 29.

2) Eveneens op eenige plaatsen bij de Tragici o.a. Soph. O. R. 760, 142 en bij Herod. V 51.

3) Een bijzondere, blijkbaar Thracische vorm van dringend vragen blijkt uit Xen. Anab. VII 2, 33, waar Seuthes vertelt hoe hij na den dood van zijn vader als wees werd opgenomen door den Thracischen koning en na verloop van tijd den koning om troepen vroeg: *ἐκαθέζομην ἐνδίφριος αὐτῷ ἰκέτης δοῦναι μοι ὅποσους δυνατὸς εἶη ἄνδρας*.

4) Lys. 4, 20. 5) Andoc. I, 44.

6) Lys. 2, 11. Opmerkelijk is dat de Heracliden zoo vaak als *ἰκέται* van de Atheners vermeld worden: Lys. 2, 11; Isocr. Paneg. 59, Panath. 169, 194; Demosth. 80, 8. Aristoph. Plut. 383.

vurige smeekbeden der in nood verkeerende Atheners, wanneer hij, de spanning tijdens den slag bij Salamis beschrijvend, uitroept: *ποῖαι δ' οὐχ ἱκετεῖαι θεῶν ἐγένοντο ἢ θύσιων ἀναμνήσεις* ¹⁾.

In de 2de rede van Aeschines ²⁾ richt zich de spreker in zijn nood, behalve tot de rechters ook tot de goden: *παρακαλῶ καὶ ἱκετεύω σῶσαί με πρῶτον μὲν τοὺς θεοὺς, δεύτερον δ' ὑμᾶς*.

Comici

Bij Aristophanes is *ἱκέτης* steeds iemand die zich in groote moeilijkheden bevindt en zich tot anderen wendt om hulp. Zoo herinnert Lysistrata er aan dat eens de Lacedaemoniër Periclides, in moeilijkheden tengevolge van den strijd tegen de Messeniërs en tengevolge van de aardbeving

.... *Ἀθηναίων ἱκέτης καθέζετο/ἐπὶ τοῖς βωμοῖς*
στρατιᾶν προσαιτῶν ³⁾.

Als Euripides zijn leven bedreigd ziet door de vrouwen zegt hij tot Agathon: *ἱκέτης ἀφῆγμαι πρὸς σέ, waarop Agathon vraagt* ⁴⁾:
τοῦ χρεῖαν ἔχων;

Op naam van Menander staat de uitspraak ⁵⁾:

οὐ δεῖ γὰρ ἀδικεῖν τοὺς ἱκέτας.

In tegenstelling met *ἱκέτης*, dat zijn krachtige beteekenis heeft behouden, is het ww. *ἱκετεύω* wel zeer verzwakt in de meermalen terugkomende formule: *ἱκετεύω σε* in den meer of minder dringenden zin van: alsjeblijft (vgl. het Duitsche: bitte) ⁶⁾.

Soms zal men *ἱκετεύω* in het Nederlandsch kunnen weergeven met: in hemelsnaam, bijv. in een fragment van Philetaerus ⁷⁾:

*τί δεῖ γὰρ ὄντα θνητόν, ἱκετεύω, ποιεῖν,
πλὴν ἡδέως ζῆν τὸν βίον καθ' ἡμέραν
ἐὰν ἔχη τις ὀπόθεν;*

Plato

Als iemand zich voelt aangezet tot tempelroof, moet hij zich daarvoor wachten en als middel om zich van deze neiging te bevrijden wordt aangeraden als *ἱκέτης* te gaan naar de *ἱερὰ θεῶν*

1) Lys. 2, 39.

2) Aeschin. 2, 180.

3) Aristoph. Lys. 1139.

4) Thesm. 180.

5) Meineke C. G. F. 4, 102. Kock C. A. F. heeft dezen regel echter niet opgenomen.

6) Aristoph. Ran. 11, 299; Nub. 696 e.a.

7) Meineke C. G. F. 3, 295; Kock C. A. F. 2, 232.

ἀποτροπαίων¹⁾. De *ικέτης* is hier iemand, die om afwending van een ernstig gevaar zich tot de goden wendt.

Echter niet alleen in een concreet geval kan men zich tot de goden wenden: de knapen moeten optochten houden ter eere van de goden *ἐν πορείᾳ τὰς ἰκετείας ποιουμένους πρὸς θεούς τε καὶ θεῶν παῖδας*²⁾ en hen, die geneigd zijn het goede, dat ze in hun jeugd hebben geleerd, af te schudden, herinnert Plato aan het voorbeeld van hun ouders, die zij tot de goden hoorden spreken *εὐχαῖς καὶ ἰκετείας*³⁾. Onder *ἰκετεῖαι* zullen we hier te verstaan hebben de dringende vorm van zich tot de goden richten, welke uit algemeen onmachts- of noodgevoel wordt aangewend en waardoor men tevens uiting geeft aan zijn eerbied en vereering.

Ook bij Plato bestaat een nauw verband tusschen *ικέτης* en *ξεῖνος*: het ergste vergrijp tegenover vreemdelingen is dat tegenover een *ικέτης*, want de godheid, welke deze tot getuige neemt, is zijn beschermer⁴⁾.

Dat *ἰκετεῖται* wel een zeer dringende vorm van smeeken zijn, welke gemakkelijk tot excessen voeren, blijkt uit Plato's waarschuwing dat de voorzitter van een rechtbank niet mag toelaten dat iemand zijn meening bekrachtigt *ἰκετείας ἀσχήμοσι . . . μήτε οἴκτοις γυναικείοις*⁵⁾. En dat zij zelfs gepaard kunnen gaan met vernedering bewijst een plaats in *Conv.*⁶⁾, waar gesproken wordt over *ἐρασταί . . . ἰκετείας τε καὶ ἀντιβολήσεις ἐν ταῖς δεήσεσιν ποιούμενοι . . . καὶ . . . ἐθέλοντες δουλείας δουλεύειν οἷας οὐδ' ἂν δοῦλος οὐδεὶς*⁷⁾.

Aristoteles

In de omvangrijke geschriften van dezen auteur komt *ικέτης* in het geheel niet voor, terwijl het woord *ἰκετηρία* voorkomt in een citaat van Lycoleon, door Aristoteles aangehaald in zijn verhan-

1) Plato Legg. IX 854 B. Hiermee is te vergelijken een plaats bij Stobaeus (IV 125 H), waar we de, op naam van Zaleucus gestelde, aansporing lezen dat iemand, die zich aangezet voelt tot onrechtvaardigheid, zich vooral moet ophouden bij tempels en heiligdommen, *φεύγοντα τὴν ἀδικίαν ὡς δέσποιναν ἀσεβειοτάτην . . . ἰκετεύοντα τοὺς θεοὺς συναποτρέπειν αὐτήν.*

2) Legg. VII 796 C.

3) Legg. X 887 E.

4) Legg. V 730 A.

5) Legg. XII 949 B.

6) Conv. 183 A.

7) In eenzelfde verband gebruikt Xenoph. (Mem. Socr. I 2, 29) *ἰκετεύω.*

deling over duidelijkheid en sierlijkheid van stijl, waar hij spreekt over de metaphora¹⁾. Onder de vele namen van Zeus noemt hij ook diens benaming *ἰκέσιος*²⁾.

Ps. Aristoteles

In de *Oeconomica*, 'n geschrift dat op naam van Aristoteles staat, maar waarschijnlijk dateert uit de 3de eeuw, wordt het Pythagoreïsche voorschrift vermeld dat niemand zijn vrouw onrecht mag aandoen *ὡσπερ ἰκέτιν καὶ ἀφ' ἐστίας ἡγγμένην*³⁾. Hetzelfde, gevolgd door een ander voorschrift uit de Pythagoreïsche school, lezen we in het leven van Pythagoras, dat ons van Iamblichus is bewaard⁴⁾: *γυναῖκα οὐ δεῖ διώκειν τὴν αὐτοῦ, ἰκέτις γάρ. διὸ καὶ ἀφ' ἐστίας ἀγόμεθα, καὶ ἡ λῆψις διὰ δεξιᾶς. Μηδὲ ἀλεκτρούνα λευκὸν θύειν. ἰκέτης γάρ, ἱερός τοῦ Μηνός, διὸ καὶ σημαίνουσιν ὄραν.* Dit laatste voorschrift is ook te vinden in het leven van Pythagoras van Diogen. Laërtius⁵⁾: *ἀλεκτρούνος μὴ ἄπτεσθαι λευκοῦ, ὅτι ἱερός τοῦ Μηνός καὶ ἰκέτης.* De vrouw wordt dus voorgesteld als de *ἰκέτις* van den man, die haar van den haard doet opstaan en onder zijn bescherming neemt. Een witte haan is de beschermeling van, en heilig aan Mên en mag niet geofferd worden.

De peripateticus *Chamaeleon* verhaalt dat, wanneer Corinthe in nood verkeert en *εὐχεται περὶ μεγάλων τῇ Ἀφροδίτῃ*, de gewoonte bestaat zooveel mogelijk hetaeren aanwezig te laten zijn bij de *ἰκετεία*⁶⁾, het smeeken tot de godin om bevrijding uit den nood.

De verbinding van *εὐχομαι* en *ἰκετεύω*⁷⁾ vinden we in een fragment van *Demochares*, bewaard bij *Athenaeus*⁸⁾, waaruit blijkt hoe de Atheners, *οἱ τῶν κολάκων κόλακες*, *Demetrius* na zijn terugkeer van *Leucas* met goddelijke eer begroetten *ὡς εἶη*

1) Aristot. Rhet. 10. 1411 b 7.

2) de mund. 7. 401 a 23.

3) Oecon. I 44, 1344 a.

4) Iamb. Pyth. 84.

5) D. L. VIII 1, 34.

6) Athen. 13, 573 c, d.

7) cf. Plato Legg. X 887 E (*εὐχαῖς καὶ ἰκετεῖαις*) en Athen. 13, 592 a, waar verhaald wordt dat *Sophocles*, verliefd op de hetaere *Theoris*, *ἰκετεύων οὖν τὴν Ἀφροδίτην φησίν.*

κλυθὲν μὲν εὐχομένου, κουροτρόφε, δὸς δὲ γυναῖκα.

8) Athen. 6, 253 c (F. H. G. II 449).

μόνος θεός ἀληθινός. δεόμενοι δ' αὐτοῦ ἰκέτευον καὶ προσήχοντο.

Een inscriptie uit de tweede helft der 4de eeuw, bevattende den Delphischen paeon op Dionysus, doet ons een beteekenis van *ἰκέτης* en *ἰκετεία* kennen, welke we later meermalen zullen ontmoeten. Hierin komt o.a. de passage (vs. 108) voor: *ὡς ἐπάβολος Μῆν ἰκέταις καταστήῃ*. Prof. VOLLGRAFF¹⁾ verklaart en vertaalt aldus: Il s'agit de l'introduction officielle de son²⁾ culte à Delphes. „Apollon ordonne que les Amphictyons hâtent leurs démarches pour que Mên devienne accessible à ses fidèles”, en d'autres termes, afin que dorénavant ceux qui veulent implorer le secours de Mên, n'aient plus à le chercher au loin, mais qu'ils puissent l'adorer sur place, comme une divinité présente au milieu d'eux. Aan dit gebruik van *ἰκέτης* beantwoordt in vs 114 *ἰκετείαις*³⁾.

Uit de 3de eeuw v. Chr. bezitten we eenige papyri en inscripties, welke ons iets kunnen leeren omtrent de woorden *ἰκέτης* en *ἰκετηρία*.

Artemisia richt zich als *ἰκέτις* tot Osirapis⁴⁾ en vervloekt den vader van haar dochter, aan welke deze geen graf heeft geschonken. Aan Osirapis en de andere goden vraagt nu Artemisia dat hem van den kant van zijn kinderen en zijn ouders eenzelfde lot mag treffen: *κατέθηκεν Ἀρτεμισίῃ τὴν ἰκετηρίην ταύτην ἰκετεύουσα τὸν Ὀσεράπιν τὴν δίκην δικάσαι καὶ τοὺς θεοὺς τοὺς μετὰ τοῦ Ὀσεράπιος καθημένους, τῆς δ' ἰκετηρίας ἐνθαῦτα κειμένης, μηδενός κοτε τῶν θεῶν τυγχάνοι ὁ πατήρ τῆς παιδίσκης*. Het doel van Artemisia's smeeken is niet hulp of redding uit moeilijkheden, maar in haar verbittering en haat wil zij dat de hardvochtige vader door de godheid gestraft wordt. Ook zij er op gewezen dat *ἰκετηρία*, dat op andere plaatsen (o.a. Tragici) de beteekenis heeft van: smeekelingentak, als symbool van een dringend verzoek, hier de beteekenis heeft van het verzoek(schrift) zelf.

Philista, die in een badinrichting door toedoen van een badknecht ernstig is gewond door heet water, richt zich tot koning Ptolemaeus met het verzoek te willen zorgen dat de schuldige gestraft wordt⁵⁾. *Δέομαι οὖν σοῦ, βασιλεῦ, εἰ σοὶ δοκεῖ, ἰκέτις*

1) W. Vollgraff, Le péan delphique à Dionysos. Bulletin de Correspondance Hellénique XLIX (1925) p. 118. 2) i. e. *Μῆν*. 3) ibid. p. 137.

4) Preisigke, Sammelbuch Griechischer Urkunden aus Ägypten 1915, no. 5103. 5) Pap. de Magdola ed. J. Lesquier, Paris 1922 n. 33.

ἐπὶ σὲ καταπεφηνυῖα, μὴ περιδεῖν μὲ οὕτως ἠγομημένην, χειρόβιον οὔσαν.

Dionysius, een gevangene, laat in een papyrus uit de 3de eeuw v. Chr. ¹⁾ zijn verzoek tot vrijlating vergezeld gaan van een beroep op de godheid, wanneer hij deze vrijlating vraagt *μετὰ δεήσεως καὶ ἰκετείας τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ καλῶς ἔχοντος*.

In de bekende wij-inscriptie uit Epidaurus ²⁾ worden verschillende gevallen van genezing gememoreerd, welke door toe doen van Asclepius zouden zijn bewerkt. Met *ἰκέτας* en *ἰκέτις* zijn hier telkens aangeduid de mannen en vrouwen welke tot de godheid kwamen om bevrijding van lichamelijke lasten. Uit het Asclepieum van Epidaurus zijn ons nog enkele inscripties bekend. Zoo lezen we op een marmeren altaar den hexameter ³⁾:

Μητρὶ θεῶν ἰκέτης κατ' ὄναρ Μελάνωπος ἔτευξεν
en op een ander marmeren altaartje ⁴⁾:

ἰκέτης Μελάνωπος.

Terwijl men in bovenvermelde groote inscriptie in *ἰκέτας* a. h. w. de beteekenis-overgang kan zien van: smeekeling tot vereerder, wordt uit deze laatste duidelijk dat Melanopus uit dankbaarheid en vereering voor de godheid, aan welke hij zijn genezing dankt, dit altaartje liet oprichten, waarop hij ook na de genezing zich nog de *ἰκέτης* der godheid noemt: de dankbare vereerder.

Polybius

Tijdens de spanning welke te Rome heerschte vóór den slag bij Cannae, *εἶχαί καὶ θυσίαι καὶ θεῶν ἰκετηρίαὶ καὶ δεήσεις ἐπιίχον τὴν πόλιν* ⁵⁾. *ἰκετηρίαὶ* zijn ongetwijfeld de dringende smeekbeden welke de bewoners tot de goden richtten in het bewustzijn van het groote gevaar dat hen bedreigt.

Niet alleen reeds uit Herod. III 48, ook uit een inscriptie uit 93 v. Chr. ⁶⁾ betreffende den tempel van Isis Sachypsis in Theadelphia, blijkt dat omwonenden van een tempel niet toelieten dat *ἰκέται* van het heiligdom werden weggesleept. In deze inscriptie wordt het asylrecht gevraagd voor den tempel omdat *ἐνιοὶ τῶν*

1) Flinders-Petrie Pap. II, 19 1. 2) Dittenb. Syll.³ 1168.

3) I. G. IV 1308. 4) *ibid.* 1367. 5) Polyb. III 112, 8.

6) vermeld in v. Woesz, Asylwesen p. 246. (Lefebvre, Annales du service des antiquités de l'Égypte XIX p. 43).

ἀσεβεῖν ἐνχειροῦντων παρὰ τὸ καθῆκον ἀναστρεφόμενοι
ἐγβιάζονται τοὺς εἰς τοῦτο καταφεύγοντας ἰκέτας.

Dat de *ἰκετεία*, het recht om bescherming zoekenden op te nemen, en de *ἀσυλία*, de volledige veiligheidswaarborg voor *ἰκέται*, twee volkomen van elkaar onderscheiden tempelvoorrechten waren¹⁾ blijkt uit een inscriptie, uit het einde der 1ste eeuw v. Chr., afkomstig uit Nysa²⁾, waarin we lezen: Ἀρτεμίδωρος ἀποκατέστησεν ἐς τὸ γραμματεῖον τὰ ἱερὰ γράμματα περὶ τῶν θεῶν καὶ τῆς ἀσυλίας αὐτῶν καὶ τῆς ἰκεσίας καὶ τῆς περὶ τὸ ἱερόν ἀτελείας.

Strabo

Van het *ἄσυλον ἱερόν* van Poseidon in Calauria vertelt Strabo, dat de eerbied van de Grieken hiervoor zó groot was ὥστε καὶ Μακεδόνες δυναστεύοντες ἤδη μέχρι δεῦρο ἐφύλαττόν πως τὴν ἀσυλίαν, καὶ τοὺς ἰκέτας ἀποσπᾶν ἠδοῦντο τοὺς εἰς Καλαυρίαν καταφυγόντας³⁾. Het is duidelijk dat we ook hier onder *ἰκέται* te verstaan hebben mensen, die om een of andere reden bescherming zochten bij de godheid, hierbij gebruik makende van het asylrecht van den tempel.

Diodorus Siculus

Als *ἰκέται* van goden vinden we hier mensen, die in levensgevaar naar een tempel of altaar gevlucht zijn om zoodoende bescherming te vinden tegen andere mensen. Zoo vluchtten de bewoners van Corcyra, die een opstand hadden bewerkt, uit vrees voor straf ἐπὶ τοὺς τῶν θεῶν βωμοῦς καὶ ἰκέται τοῦ δήμου καὶ τῶν θεῶν ἐγένοντο⁴⁾.

Dit zich onder bescherming der goden stellen wordt *ἰκετεία* genoemd: Agathocles richt een bloedbad aan in Syracuse en zelfs ἡ τῶν θεῶν ἰκετεία was niet in staat veiligheid te geven aan hen, die hun toevlucht zochten in heiligdommen⁵⁾.

ἰκεσία, als zwakkere vorm van *ἀσυλία*, vinden we in de beschrijving van het lot der Boeotiërs, die, met de hulp van Philippus verslagen bij Abae, naar den tempel vluchtten, maar met tempel en al verbrandden: τοῖς γὰρ ἱεροσύλοις ἔδοξε τὸ θεῖον μὴ διδόναι τὴν ἐκ τῆς ἰκεσίας συγχωρουμένην ἀσφάλειαν⁶⁾.

1) v. Woesz p. 75, 104. 2) Dittenb. Syll.³ 781. 3) Strab. VIII 6. 14 c. 374

4) Diod. Sic. XII 57, 3. cf. XIII 62, 4; 67, 7.

5) XIX 7, 3.

6) XVI 58, 6.

Een andere beteekenis heeft *ικεσία*, waar we lezen dat de Carthagers, hun ongeluk tegenover Agathocles toeschrijvend aan den toorn der goden, *ἐτράπησαν πρὸς παντοίαν ἱκεσίαν τοῦ δαιμονίου*¹⁾, op allerlei wijzen tot de godheid gingen smeecken met het doel haar weer gunstig te stemmen (vgl. nederl. verbidden).

Als *ικέτης* tegenover menschen vinden we Ducetius, den Siciliaanschen aanvoerder tegen de Grieken. Na eerst eenige overwinningen te hebben behaald, wordt hij verslagen en raakt in de grootste verlegenheid, daar zijn soldaten eensdeels hem verlaten, anderdeels tegen hem samenspannen. Tenslotte hebben zelfs zijn vrienden het op zijn leven gemunt. Hij vlucht naar Syracuse *καὶ καθίσας ἐπὶ τῶν βωμῶν ἱκέτης ἐγένετο τῆς πόλεως, καὶ ἑαυτὸν τε καὶ τὴν χώραν ἧς ἦν κύριος παρέδωκε τοῖς Συρακοσίοις*²⁾. Zich stellend onder de bescherming der goden, geeft Ducetius zich zelf dus geheel en al over aan de Syracusanen.

Beschouwingen van Grieken over *ικέται* van menschen treffen we aan in de twee redevoeringen van Nicolaus en Gylippus over de Atheensche gevangenen. Na de mislukking van de Atheensche expeditie naar Sicilië is een groot gedeelte van het overgebleven leger door de Lacedaemoniërs gevangen genomen. Voor deze gevangenen pleit Nicolaus clementie: *θραύεται γὰρ ἡμῶν ὁ θυμός, ὅταν ὁ πρότερον ἐχθρὸς ὢν ἐκ μεταβολῆς ἱκέτης γενόμενος ὑπομένη παθεῖν ὃ, τι ἂν δοκῆ τοῖς κρατοῦσιν*³⁾. Gylippus echter is van een andere meening en wijst er op dat de Atheners zelf den oorlog zijn begonnen, maar nu zich niet meer betitelen als vijanden maar als *ικέται*. *πόθεν αὐτοῖς ταύτης τῆς φιλανθρωπίας συγκεχωρημένης*⁴⁾; degenen, die het eerst wetten vaststelden over de *ικέται*, eischten medelijden voor ongelukkigen, maar straf voor hen die met opzet misdeden. Dezen kunnen aan het ongeluk niets verwijten en mogen zich dus niet beroepen op *τὸ τῆς ἱκεσίας ὄνομα*. *τοῦτο γὰρ παρ' ἀνθρώποις φυλάττεται τοῖς καθαρὰν μὲν τὴν ψυχὴν, ἀγνώμονα δὲ τὴν τύχην ἐσχηκόσιν*. Het standpunt van Gylippus bij zijn oordeel over de Atheensche gevangenen wordt dus bepaald door zijn meening dat iemand, die in moeilijkheden verkeert, zich alleen *ικέτης* mag noemen, als hij niet door eigen schuld maar door

1) XX 14, 1 en 3.

2) XI 92, 1.

3) XIII 24, 1.

4) XIII 29, 3 v.

een ongelukkigen samenloop van omstandigheden daarin is geraakt ¹⁾).

Dionysius van Halicarnassus

Als Coriolanus met de Volsci tegen Rome oprukt, snellen de Romeinsche vrouwen naar de tempels, *καὶ ἦν ἅπας μὲν ἱερός τόπος οἰμωγῆς τε καὶ ἰκετείας γυναικῶν ἀνάπλεως* ²⁾). Terwijl *ἰκετεία* op deze plaats de smeekbeden van de in nood verkeerende bevolking beteekent, zien we dit woord bij Dionysius ook in een anderen zin. Na de stichting van Alba zijn de godenbeelden uit Lavinium hierheen gebracht. Deze keeren echter vanzelf terug. *μετακομισθέντα δὲ αὐθις ἐκ τοῦ Λαοῦνίου σὺν ἰκετεῖαις καὶ θυσίαις ἀρεστηρίοις εἰς τὸ αὐτὸ χωρίον ὁμοίως ἀνελθεῖν* ³⁾). De goden waren blijkbaar niet ingenomen met de verplaatsing van hun beelden. Hun ontstemdheid moest bezworen worden door gebeden en zoenoffers. Bij Diod. Sic. zagen we *ἰκεσία* op dezelfde wijze gebruikt ⁴⁾). *ἰκετηρίαί* zijn de smeekelingen-takken waarmee grijsaards door inwoners van een belegerde of ingenomen stad naar den vijand worden gezonden ⁵⁾). In dezelfde en soortgelijke omstandigheden wordt van de inwoners gezegd dat zij *εἰς ἰκεσίας καὶ δεήσεις ἐτρέποντο* ⁶⁾).

In de toespraak van Veturia tot haar zoon Coriolanus, keurt zij zijn hardnekkige houding tegenover de Romeinen sterk af. Voor beledigingen van menschen is altijd vergeving mogelijk, wanneer men zijn toevlucht neemt tot *ἰκετηρίαί καὶ λιταί*. Hierdoor wordt elke toorn weggenomen en maakt de haat plaats voor medelijden. Hen, die de *λιταί* van *ἰκέται* afwijzen, hebben de goden steeds gestraft ⁷⁾). *ἰκετηρίαί* zijn dus de pogingen van iemand, die als *ἰκέτης* den toorn over aangedaan onrecht wil wegnemen

De volkstribuun Aulus Virginius spreekt ten gunste van de plebeiers tot den senaat: *ἐν τούτῳ δὴ κινδύνῳ σαλεύοντες ἰκέται γινόμεθα ὑμῶν, ὧ πατέρες, ἐπισκίπτοντες θεούς τε καὶ δαίμονας, . . . μὴ περιδεῖν ὦμά καὶ ἀνόσια ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν παθόντας ἡμᾶς* ⁸⁾).

1) cf. Thuc. IV 98. *καὶ γὰρ τῶν ἀκουσίων ἀμαρτημάτων καταφυγὴν εἶναι τοὺς βωμούς.* 2) Dion. Halic. VIII 39, 1.

3) I 67, 2.

4) Diod. Sic. XX 14, 1.

5) Dion. Halic. XI 17, 4. X 24, 6; XI 17, 1; 36, 2.

6) IV 52, 1; VIII 67, 8; 17, 6. 7) VIII 50, 3. tegenover de goden I 67, 2.

8) X 11, 1.

In zijn toespraak tot het volk lucht Appius Claudius zijn verontwaardiging over het feit dat L. Decius de uitlevering van Coriolanus heeft geëischt *εἰδὼς ὑμᾶς πλείστην αἰδῶ ποιουμένους ἰκετῶν, καὶ μηδὲ πολεμίων τοὺς καταφεύγοντας ἐνθάδε ταύτης ἀποκλείοντας τῆς φιλανθρωπίας*¹⁾.

Tegenover menschen worden de woorden *ἰκετηρία*, *ἰκεσία*²⁾ en *ἰκέτης* gebruikt van iemand die zich in nood bevindt en zich bij het zoeken van hulp meestal beroept op de goden en de heilige rechten, die hij als *ἰκέτης* bezit.

Dorotheus, een grieksche grammaticus ten tijde van Augustus en Tiberius, gebruikt het woord *ἀπόνημα*, schrijvend *περὶ τῆς τῶν ἰκετῶν καθάρσεως*³⁾. Met deze *ἰκέται* blijken bedoeld te zijn menschen, die door bloed bevlekt zijn en door een ander mensch moeten gereinigd worden.

Plutarchus

Cicero wordt verantwoordelijk gesteld voor het zonder vorm van proces ter dood brengen van Lentulus en Cethegus. In rouwkleeding door de stad gaande *ἰκέτενε τὸν δῆμον*. Clodius c.s. traden hem echter overal in den weg, bespotten hem en *ἐνίσταντο ταῖς ἰκεσίαις*⁴⁾. *ἰκετεύω* en *ἰκεσία* worden hier gezegd van Cicero, die zich in groote moeilijkheden bevindt (*κινδυνεύων καὶ διωκόμενος*). Toch wordt *ἰκεσία* ook gebruikt zonder dat de smeevende zich in moeilijkheden bevindt: Demetrius zendt een brief aan Seleucus: *ἔχουσαν πολλήν ἰκεσίαν καὶ δέησιν ἀνδρὸς οἰκείου λαβεῖν οἴκτον*⁵⁾ *ἰκεσία* is hier veeleer het smeeven ten gunste van een ander, die in gevaar verkeert.

In tegenstelling met Cicero, die zich zonder aarzelen door zijn vijanden liet dooden, nam Demosthenes even zijn toevlucht tot *τὴν ἰκετείαν*⁶⁾. Dit om genade smeeven wordt ook den Troianen toegedicht, welke aan de Grieken levend in handen kwamen en hun te voet vielen. Van de Grieken echter heeft niemand den Troianen om zijn leven gesmeekt, *ὡς βαρβαρικοῦ τοῦ ἰκετεύειν καὶ ὑποπίπτειν ἐν τοῖς ἀγῶσιν ὄντος, Ἑλληνικοῦ δὲ τοῦ νικᾶν μαχόμενον ἢ ἀποθνήσκειν*⁷⁾.

1) VII 53, 3. 2) VIII 43, 4. 3) Athen. 9, 410 a. 4) Plut. Cic. 30.

5) Demetr. 47 cf. Rom. 17.

6) Comp. Cic.-Dem. 5.

7) de aud. poët. (II 30 C).

Als Themistocles in Argos zich door groot gevaar bedreigd ziet, vlucht hij naar Admetus en *ὑπέσθηκεν ἑαυτόν, ἰκέτης τοῦ Ἀδμήτου καταστάς*¹⁾. Zich ten slotte nergens meer veilig voelend gaat hij naar den Perzischen koning en vraagt dezen om bescherming: *σώσεις μὲν γὰρ ἰκέτην σόν, ἀπολεῖς δ' Ἑλλήνων πολέμιον γενόμενον*²⁾.

Meestal zien we *ἰκετεύω, ἰκεσία, ἰκετεία* en *ἰκέτης* tegenover menschen gebruikt van iemand die zich zelf of iemand, die hem dierbaar is, in groot gevaar of in ernstige moeilijkheden weet. Bij dit smeeken wordt niet, zooals we bij de oudere auteurs vaker zagen, een beroep gedaan op de goden. Wel worden de woorden gebruikt rechtstreeks tegenover de goden niet alleen om bevrijding uit een bepaalden gevaarlijken toestand³⁾ maar meestal om bescherming te zoeken tegen een dreigend gevaar: zoo heeten Cylon c.s., die na hun overval op den acropolis naar den tempel van Athene zijn gevlucht, *ἰκετεύοντες τὴν θεόν*⁴⁾. Demosthenes is na zijn verbanning *ἰκέτης* in den tempel van Poseidon te Calauria⁵⁾; Cleombrotus, achtervolgd, zocht de bescherming van Poseidon (*εἰς τὸ τοῦ Ποσειδῶνος ἱερὸν ἐλθὼν ἰκέτευσεν*)⁶⁾.

Dat de omwonenden van een heiligdom soms krachtdadig meewerkten om de beschermelingen eener godheid te beveiligen zagen we reeds eerder en dit kan ook blijken uit het verhaal van Callirhoë, die, door minnaars achtervolgd, naar Coronea vluchtte en *ἰκέτις καθέζεται ἐπὶ τῷ βωμῷ τῆς Ἰτωνίας Ἀθηνᾶς καὶ τῶν μνηστήρων τὴν παρανομίαν διηγείτο . . . Ἠλέουν οὖν οἱ Βοιωτοὶ τὴν παῖδα καὶ τοῖς νεανίαις ἠγανάκτουν*⁷⁾. Met de verhouding Callirhoë—Boeotiërs is te vergelijken de verhouding Danaïden—Pelagus (Aesch.), Oedipus—Theseus (Soph.), Heracliden—Demophon (Euripid.).

Uit de eerste eeuw n. Chr. bezitten we een inscriptie die door haar inhoud doet denken aan den vloek van Artemisia (p. 74), waarin iemand de wraak afroept over de moordenaars van Heraclea⁸⁾. Hij roept daartoe aan *τὸν θεὸν τὸν ὕψιστον . . . ᾧ πᾶσα ψυχὴ ἐν τῇ σήμερον ἡμέρᾳ ταπεινοῦται μεθ' ἰκετείας, ἵνα*

1) Them. 24.

2) Them. 28.

3) *ἰκεσία* Coriol. 30.

4) Sol. 12.

5) Dem. 29.

6) Agis. 16.

7) Amat. narr. II 774 F.

8) Dittenb. Syll.⁸ 1181.

ἐγδικήσης τὸ αἷμα τὸ ἀναίτιον ζητήσης καὶ τὴν ταχίστην. We zullen waarschijnlijk kunnen vertalen: „voor wien elk levend wezen op dezen dag zich neerbuigt in nederige vereering”. Deze beteekenis van *ικετεία* zagen we reeds in den paean op Dionysus (p. 74). Naar aanleiding van deze beteekenis dient thans ook vermeld te worden een *i n s c r i p t i e* uit Pergamum¹⁾, waarin vermeld wordt dat, volgens opdracht der godin Isis, Publius Euphemus en Tullia Spendusa godenafbeeldingen wijdden o.a. *Ἡλιον ἐφ' ἱππῶ καὶ ἰκέτην παρὰ τῷ ἱππῶ*. Ofschoon men hier in *ἰκέτης* misschien kan zien een smeekeling, die zich tot Helius wendt om hulp of zich onder diens bescherming stelt, blijkt in het geheel niet waartoe deze hulp zou moeten strekken of waartegen de bescherming zou dienen. De beteekenis: vereerder, volgeling van de godheid zal daarom ook hier beter zijn.

Dio Chrysostomus

Slechts het ww. *ικετεύω* vinden we bij dezen auteur gebruikt. Thetis smeekte tot Zeus ten gunste van haar zoon²⁾ en Chryses smeekte tot de Grieken om vrijlating van zijn dochter.

Lucianus

Van menschen onderling of goden onderling worden de woorden gebruikt, zoowel van iemand, die om iets vraagt, dat hij als een gunst beschouwt, als van iemand, die in nood verkeert.

In den *Piscator*³⁾ zegt Lucianus, die op 't punt staat gesteenigd te worden door eenige filosofhen: *ἀλλὰ πρὸς ἰκεσίῳ φείσασθέ μου*. Socrates wil hiervan niet hooren en antwoordt met een vers van Homerus. Lucianus op zijn beurt zegt: *καὶ μὴν καθ' Ὀμηρον ὁμᾶς καὶ αὐτὸς ἰκετεύω* en vraagt dan tenminste geld als losprijs te willen aanvaarden. Hierop antwoordt Plato weer met een Homerisch vers en weigert het verzoek. Dan moet Lucianus zijn toevlucht nemen tot Euripides':

Μὴ κτεῖνε τὸν ἰκέτην γὰρ οὐ θέμις κτανεῖν.

ἰκέτης is hier dus iemand, die om zijn leven smeekt tot andere menschen.

1) Dittenb. Syll.² 754. cf. inscr. vermeld pag. 75.

2) Dio Chrys. or. XII (v. A. 11) 62. Homerus A 502 gebruikt *λιισσομένη*.

or. LXI (v. A. 44) 3.

3) Lucian. Pisc. 3.

In „de dea Syria” wordt gemotiveerd waarom het geslacht νόορ Deucalion is vernietigd¹⁾: *ὑβρισται κάρτα ἐόντες ἀθέμιστα ἔργα ἔπρασσον, οὔτε γὰρ ὄρκια ἐφύλασσον οὔτε ξείνους ἐδέκοντο οὔτε ἱκετέων ἠρείχοντο*. Hier is wel vooral bedoeld op den *ἱκέτης-ξένος* in Homerischen zin.

Met een beroep op de goden vinden we de woorden bij Lucianus slechts zelden gebruikt: Epicurus zegt dat men iemand, die ontvlucht is aan de moeiten en inspanningen van het leven en als schipbreukeling de haven van het genot tracht te bereiken, daarvan niet mag afweren *καὶ ταῦτα ὡσπερ ἱκέτην ἐπὶ τὸν τοῦ ἐλέου βωμὸν ἐπὶ τὴν ἡδονὴν καταφυγόντα*²⁾. Op deze plaats is in *ἱκέτης* iemand gezien, die tegen gevaren bescherming zoekt en zich daarbij allereerst onder bescherming der goden stelt.

Alciphro

Behalve om een dringend gevraagde gunst te verkrijgen, vinden we *ἱκετεύω* ook gebruikt op dezelfde wijze als reeds bij de comici het geval was: *τί ποιήσω, πρὸς τῶν θεῶν ἱκετεύω σε Λάμια*³⁾.

Pausanias

Tegenover menschen vinden we bij Pausanias *ἱκετεύω* en *ἱκεσία* gebruikt meestal in gevallen waar het gaat om het verkrijgen van iets dat de vragende als een gunst zal beschouwen. Zoo bijv. vragen (*ἱκετεύω*) om vergiffenis⁴⁾, *ἱκεσίαι καὶ δάκρυα* om een bericht over te brengen⁵⁾.

Het substantivum *ἱκέτης* (bijna steeds in verbinding met het ww. *καταφεύγειν*) wordt echter gebruikt wanneer iemand, die in nood verkeert, hulp of toevlucht zoekt bij menschen om zich te beschermen tegen anderen: de Tarentijnen, *ἀδύνατοι δὲ κατὰ σφᾶς* (sc. *Ρωμαίους*) *ὄντες ἀντισχεῖν* doen als *φίλοι* en *ἱκέται* een beroep op Pyrrhus om hulp⁶⁾.

Wie zich als *ἱκέτης* tot de goden (*ἱερόν, βωμός, ἄλλος*) wendt, doet dit meestal om bescherming te zoeken tegen dreigend gevaar, zooals bijv. de bewoners van een ingenomen stad⁷⁾, ter dood ver-

1) de dea Syr. 12.

2) Bis acc. 21.

3) Alciphro IV, 17, 8.

4) Pausan. IV 4, 7.

5) III 8, 7.

6) I 12, 1; cf. II 20, 2; IV 8, 3.

7) IV 23, 8; 3, 9.

oordeelden¹⁾, overwonnen soldaten²⁾ en menschen, die in het waarnemen van hun plicht zijn te kort geschoten³⁾.

Bij Diodorus troffen we *ικεσία* en bij Dionysius van Halicarnassus *ικετεία* aan als pogingen om de ontstemde godheid weer gunstig te stemmen. In den zelfden zin vinden we bij Pausanias (*ικετεύω*⁴⁾). Als nml. Apollo en Artemis ontstemd Aegialea hebben verlaten, raden de waarzeggers den inwoners aan Ἀπόλλωνα ἰλάσασθαι καὶ Ἄρτεμιν. οἱ δὲ παῖδας ἑπτὰ καὶ ἴσας παρθένους ἐπὶ τὸν Σόθραν ποταμὸν ἀποστέλλουσιν ἰκετεύοντας. ὑπὸ τούτων δὲ πεισθέντας τοὺς θεοὺς φασιν εἰς τὴν ἀκρόπολιν ἔλθειν.

Sprekend over den tempel van Artemis te Ephesus, zegt Pausanias dat Carische Leleges en vele Lydiërs in de omgeving daarvan woonden. ᾤκουν δὲ καὶ περὶ τὸ ἱερὸν ἄλλοι τε ἰκεσίας ἔνεκα καὶ γυναῖκες τοῦ Ἀμαζόνων γένους⁵⁾. De bedoeling van deze *ικεσία* is waarschijnlijk het zich blijvend onder de bescherming der godin stellen.

Reeds eerder vonden we *ικέτης* gebruikt in verband met den Asclepiusdienst. Pausanias verhaalt ons van een tempel van Asclepius of eenigen afstand van Tithorea. ἐντὸς μὲν δὴ τοῦ περιβόλου τοῖς τε ἰκέταις καὶ ὄσοι τοῦ θεοῦ δοῦλοι, τούτοις μὲν ἐνταῦθά εἰσι καὶ οἰκήσεις⁶⁾. Onder deze *ικέται* zal men moeten verstaan de pelgrims⁷⁾, voor wie in de onmiddellijke omgeving van den tempel huisvesting mogelijk was. Deze pelgrims zijn wel vooral menschen geweest die om genezing van een of ander lichamelijke euvel tot de godheid kwamen, maar men zal in hen toch ook in 't algemeen vereerders kunnen zien.

Aelianus

Als *ικέτης* van een mensch vinden we bij Aelianus vermeld een musch, die, achtervolgd door een havik, haar toevlucht zocht bij Xenocrates⁸⁾. Volgens Diogenes Laërtius beschermde deze den vogel en liet hem vrij, zeggende: τὸν ἰκέτην δεῖν μὴ ἐκδιδόναι⁹⁾.

1) IV 24, 5.

2) III 9, 13.

3) II 17, 7; III 5, 6; 7, 10.

4) II 7, 8. cf. Aelian. nat. an. IV 10. ἰκετηρία . . . ὑπὲρ τοῦ ἰλεων τε καὶ εὐμενῆ τὴν θεὸν εἶναι. Philo V 24, 15; 138, 22 ἰκεσίας ἐξευμενίζεσθαι.

5) VII 2, 8.

6) X 32, 12.

7) Het woord pelgrim (< peregrinus) levert een merkwaardig parallelisme met *ικέτης*. Men kan nml. de verhouding vaststellen: pelgrim: peregrinus = *ικέτης*: ξείνος.

8) Aelian. V. H. XIII 31.

9) D. L. IV, 2.

Een zeer verzwakte beteekenis heeft *ικέτης* als Aelianus van raven zegt dat zij *εοίκασιν ικέται εἶναι, λαβεῖν τι αἰτοῦντες* ¹⁾. Daarentegen heeft *ικετεύω* de praegnante beteekenis van: om genade smeeken, waar we lezen dat sommige zeevisschen als ze gevangen zijn *εοίκασιν . . . τρόπον τινα ικετεύειν*, zooals menschen doen tot moordlustige roovers ²⁾.

Ook tegenover de goden vinden we *ικετεία*, *ικέτης* en *ικετηρία* gebruikt. Bij hun maatregelen tot muizenbestrijding wenden de Egyptenaren zich *ἐπί τε δέησιν καὶ ικετείας τὰς πρὸς τοὺς θεοὺς* ³⁾. Op een stuk land beschermt Pan de dieren, die daarheen vluchten *ὡς ικέτας* ⁴⁾. Bij nieuwe maan rukken de olifanten takken van de boomen en steken deze in de lucht *οἷον ικετηρίαν τινὰ ταύτην τῇ θεῷ . . . ὑπὲρ τοῦ Ἰλεων τε καὶ εὐμενῆ τῆν θεόν γε εἶναι αὐτοῖς* ⁵⁾. Naar deze plaats is reeds verwezen naar aanleiding van Pausan. II 7, 8.

Een man die aan krankzinnigheid lijdt tengevolge van den beet van een slang, wordt door zijn familieleden als *ικέτης* naar den tempel van Serapis gebracht ⁶⁾, zooals we reeds meermalen *ικέται* van Asclepius zagen.

Cassius Dio

Bij dezen auteur zijn de woorden uitsluitend gebruikt tegenover menschen, zoowel van iemand, die zich in nood bevindt ⁷⁾ als van iemand, die, zonder in nood te verkeeren, een verzoek tot een ander richt. Meermalen is dit verzoek tot den keizer gericht ⁸⁾. Om elken argwaan bij Caesar weg te nemen tegenover het hem dreigend gevaar, omringden de samenzweerdere hem, terwijl sommigen een gesprek met hem voerden, anderen verzoeken tot hem richtten (*ικέτενον δῆθεν αὐτόν*) ⁹⁾.

Volgens sommigen zou Pompeius er over gedacht hebben om, verslagen in Thessalië, naar de Parthen te vluchten. Dio Cassius

1) Aelian. nat. an. II 48. 2) nat. an. XIII 47. 3) ibid. VI 41.

4) ibid. XI 6.

5) ibid. IV 10. Een zelfde gewoonte van gewonde olifanten tot menschen wordt vermeld bij Strabo 17, 3, 8.

6) ibid. XI 32. 7) Cass. Dio 59, 19, 5.

8) Dit gebruik vinden we ook op inscripties: *ικετεία* O. G. I 519 (± 245 n. Chr.) *ικεσία* Dittenb. Syll.³ 888 (238 n. Chr.).

9) 44, 19, 3.

echter gelooft niet dat Pompeius ooit de *ικέτης* zou willen worden van zijn meest verbitterde vijanden ¹⁾.

Caligula, die alle moeite deed om een godheid te schijnen, had hiermee succes, want *αὐτῷ καὶ ἰκετεῖαι καὶ εὐχαὶ θυσίαι τε προσήγοντο* ²⁾. Indirect blijkt hieruit dat ook Dio Cassius het gebruik van *ικετεία* tegenover een godheid kent.

In een papyrus ³⁾ van ± 226 n. Chr. vinden we *ικετηρία* in den zin van verzoekschrift. Terwijl de *ικετηρία* van Artemisia (p. 74) gericht was tot een godheid, is deze, afkomstig van Aurelia Sarapias, gericht aan den praefect Juvenius Genialis om haar broeder tot voogd aan te wijzen over haar minderjarige dochter, in plaats van haar overleden echtgenoot. *ὕπερ θυγάτρος ὀρφανῆς καὶ καταδεοῦς τὴν ἡλικίαν, δεσπότα ἡγεμῶν, ἰκετηρίαν τιθεμένη ἐπὶ τὸ σὸν μέγεθος καταφεύγω.*

Julianus

Ook hier vinden we de beteekenissen van dringend vragen, verzoeken, bijv. tegenover den keizer en tegenover rechters; ook tegenover den mensch in 't algemeen: een goed mensch is *ικέταις καὶ ξένοις προῖος καὶ μείλιχος* ⁴⁾.

Opmerkelijk is dat deze verbinding van *ικέταις* en *ξένοις* reeds bij Homerus voorkwam ⁵⁾.

Tegenover de goden zien we dezelfde beteekenis als hierboven. Eenige plaatsen verdienen echter afzonderlijk de aandacht.

Julianus vertelt over den onaangenamen tijd, doorgebracht aan het hof van zijn neef Constantius ⁶⁾: „Hoezeer heb ik niet geweend en gejammerd terwijl ik mijn armen uitstrekte naar den Acropolis (bij het aanroepen van Athene) *ὅτε ἐκαλούμην καὶ τὴν Ἀθηναῖαν ἰκέτευον σφῆξιν τὸν ἰκέτην καὶ μὴ ἐκδιδόναι. . . . Ὡς μὲν οὖν οὐ προῦδωκεν ἡ θεὸς τὸν ἰκέτην οὐδὲ ἐξέδωκεν, ἔργους ἐπέδειξεν.*

Julianus noemt zich de *ικέτης* van Athene, niet omdat hij in dit concrete geval haar hulp behoeft, maar omdat hij in 't algemeen

1) 42, 2, 6.

2) 59, 26, 10.

3) Tebt. Pap. II 326.

4) Julian. Const. 28. 5) cf. Lucian. de dea Syr. 12; Philo IV 154, 12.

6) Ath. 5 (ed. Bidez p. 221).

door haar beschermd wil worden en zijn afhankelijkheidsgevoel tegenover haar wil uitdrukken.

In zijn lofrede op Constantius¹⁾ wijst Julianus erop dat Constantius roemrijk gestreden heeft en komt daardoor te spreken over den strijd voor Troie. Terwijl de strijd zeer fel was ging Hector naar de stad, zoogenaamd om zijn moeder aan te sporen met de Troiaansche vrouwen *ἐξιλεοῦσθαι τὴν Ἀθηνᾶν. Καίτοι εἰ μὲν αὐτὸς ἰκέτευε πρὸ τοῦ νεῶ ξὺν τῇ γερονσίᾳ, πολὺν <ᾶν> εἶχε λόγον. προσήκει γὰρ οἴμαι τὸν στρατηγὸν ἢ βασιλέα καθάπερ ἱερέα καὶ προφήτην θεραπεύειν αἰεὶ ξὺν κόσμῳ τὸν θεὸν καὶ μηδὲν ὀλιγορεῖν μηδὲ ἐτέρῳ μᾶλλον προσήκειν ἡγεῖσθαι μηδὲ ἐπιτρέπειν, ἀνάξιον αὐτοῦ νομιζόντα τὸ διακόνημα.* Hector had dus beter zelf zich tot de godheid kunnen richten, want volgens Julianus, moet een veldheer of koning de godheid stipt dienen als een priester en profeet, alles van belang achten en de meening toegedaan zijn dat het aan niemand anders toekomt en het aan niemand anders overlaten, in de overtuiging dat hij den dienst niet waardig is.

De woorden *ἐξιλεοῦσθαι, θεραπεύειν, διακόνημα* in bovenstaand citaat wijzen erop dat met *ἰκέτευε* een handeling bedoeld is, die behoort tot de bezigheden van hem, die zich kwijt van het *θεραπεύειν* en τὸ διακόνημα van de godheid. *ἰκετεύω* is dan in dit bijzondere geval het gunstig stemmen van de goden (*ἐξιλεοῦσθαι*), waarbij zeker ook uiting is gegeven aan het afhankelijkheidsgevoel in 't algemeen van den smeehenden ten opzichte van de godheid.

In den brief aan den *ἀρχιερέως* Arsaces, schrijft Julianus²⁾ dat hij bereid is *τῇ Πισσινοῦντι βοηθεῖν, εἰ τὴν Μητέρα τῶν θεῶν Ἰλεων καταστήσουσιν ἑαυτοῖς ἀμελοῦντες δὲ αὐτῆς, οὐκ ἄμεμπτοι μόνον, ἀλλὰ, μὴ πικρὸν εἰπεῖν, μὴ καὶ τῆς παρ' ἡμῶν ἀπολαύσῃσι δυσμενείας.*

οὐ γὰρ μοι θέμις ἐστὶ κομιζέμεν οὐδ' ἐλεαίρειν ἄνδρας, οἳ καὶ θεοῖσιν ἀπέχθονται ἀθανάτοισιν.

Πεῖθε τοίνυν αὐτούς, εἰ τῆς παρ' ἐμοῦ κηδεμονίας ἀντέχονται, πανδημει τῆς Μητρὸς τῶν θεῶν ἰκέτας γενέσθαι.

Julianus wil de bewoners van Pessinus slechts helpen als zij hun stadsgodin gunstig willen stemmen. Hij waarschuwt hen voor mogelijke onaangename gevolgen van zijn kant, als ze zich om de

1) Const. 14 (ed. Bidez p. 139). 2) Epist. 84 a (ed. Bid.-Cum. p. 115).

godin niet mochten bekommeren, en motiveert zijn houding door een citaat uit Homerus (κ 73). Tenslotte spoort hij den priester aan zijn invloed aan te wenden en hen te winnen voor den dienst van Cybele.

ικέται moeten de bewoners v. Pessinus worden volgens Julianus, ze moeten de godin gunstig stemmen, en zichzelf, in 't bewustzijn van hun afhankelijkheid, geheel aan haar overgeven, haar volgelingen worden en aanhangers van haar dienst.

In enkele Orphische hymnen¹⁾ komt de verbinding voor: *ικετηρίς φωνή*, waarmee de spreker een bepaald verzoek richt tot 'n godheid (3. 13; 13, 9; 34, 27). Toch heeft *ικετηρίς* dan niet alleen de beteekenis van: smeekend, daar immers het grootste gedeelte van elke hymne wordt ingenomen door verheerlijking en verheffing van de betreffende godheid.

Nadat in de 9de hymne Selene met talrijke epitheta is aange-roepen, eindigt de hymne:

*ἔλθέ, μάκαιρ', εὐφρων, εὐάστερε, φέγγει τῷ σῶ
λαμπομένη, σώζουσα νέους ικέτας σέο, κούρη*²⁾.

σώζουσα slaat hier niet op een bepaald en voor ieder begrijpelijk concreet geval van nood waarin de *νέοι ικέται* verkeerden. Veeleer wordt door *σώζειν*³⁾, dat hier een algemeene beteekenis moet hebben, tevens gewezen in welke richting de beteekenis van *ικέται* hier gaat. Het zijn degenen, die uit algemeen gevoel van onmacht en uit behoefte aan steun en bescherming, zich de *νέοι ικέται* noemen, de pas-gewonnen, of de jonge aanhangers van den dienst van Selene en de nederige vereerders der godheid.

Duidelijker nog is de beteekenis van *ικέται* in de hymne op Isis⁴⁾, toegeschreven aan een dichter uit de school van Nonnus (\pm 400 n. Chr.):

*Αἰγύπτου βασιλεία λινόστολε
γαθομένα πεδίοισιν, ὅσα στάλαν ἀσάλευτον
εἶσε φιλοθρέσκων ἱερὸς νόμος ἐκ βασιλῆων,
σᾶμα τεᾶς, δέσποινα, μοναρχίας, ικέταισι
λαοῖς ἀπύοισαν. ἐγὼ χρυσόθρονος Ἴσις κ.τ.λ.*

1) Deze hymnen zijn te dateeren op de 3de of 4de eeuw. Zie L. v. Liempt „de vocabulario hymnorum Orphicorum atque aetate” Diss. Utrecht 1930

2) Orph. hymn. IX 11. 3) cf. Julian. Athen. 5

4) Hymn. in Isim, Orphica rec. Abel 1885 p. 295.

II - JOODSCHE SCHRIJVERS

Septuaginta

Tegenover menschen zien we hier *ικετεύω* en *ικετηρία* niet uitsluitend gebruikt van iemand, die in nood verkeert. De moeder, die ziet hoe haar zeven zonen gefolterd worden, klaagt daarover niet, maar *αὐτοὺς προετρέπετο ικετεύουσα*¹⁾.

Antiochus schrijft aan de Joden een brief (*ἐπιστολήν*) *ἔχουσαν ικετηρίας τάξιν*²⁾, om zijn zoon Antiochus als opvolger te willen erkennen en te eerbiedigen. Van smeeken is hier geen sprake, want in vrs. 29 schrijft Antiochus: *παρακαλῶ οὖν ὑμᾶς καὶ ἀξιῶ.*

Geheel Grieksch is het voorschrift: *ικέτην θλιβόμενον μὴ ἀπαναινοῦ καὶ μὴ ἀποστρέψης τὸ πρόσωπον σου ἀπὸ πτωχοῦ.*

Job klaagt³⁾: *ικέτευον τὴν γυναῖκά μου* „mijn vrouw is van mij vervreemd” (Leidsche vert.) *ικετεύω* blijkt gebruikt te zijn om het Hebr. *zara* weer te geven, dat *vreemd* zijn beteekent. Wel een merkwaardig bewijs van den vertaler van Job, dat deze in *ικετεύω* de beteekenis heeft gevoeld van: ik ben een vreemdeling (*ικέτης-ξένος*).

*ικετεύω*⁴⁾, *ικετεία* en *ικεσία*⁵⁾ zijn gebruikt tegenover Jahweh van menschen, die bij dreigend gevaar om redding smeeken. Als Heliodorus den tempel wil plunderen *ἔξεπήδων ἐπὶ πάνδημον ικετεῖαν*⁶⁾, snelde men naar buiten tot gemeenschappelijk gebed, daar de tempel bedreigd werd.

De Israëlieten klagen dat het dienen van Jahveh geen voordeel oplevert en de zonde niet gestraft wordt. *Μάταιος ὁ δουλεύων θεῷ καὶ τί πλέον ὅτι ἐπορεύθημεν ἐκέται πρὸ προσώπου κυρίου;*⁷⁾ Blijkens den Hebr. text zijn hier met *ἐκέται* bedoeld: menschen, die zich wegens hun nood in vuile verwaarloosde kleeding voor God vertoonen. (Leidsche vert.: in rouwgewaad).

Philo Judaeus

Tegenover menschen vinden we bij Philo de woorden: *ικετηρία*⁸⁾, *ικετεία*⁹⁾, *ικεσία*, *ικετεύω* en *ικέτης* gebruikt van menschen, die in

1) IV Macc. 16, 13. 2) II Macc. 9, 18. 3) Job 19, 17. 4) II Macc. 11, 6.
5) *ibid.* 10, 25. 6) *ibid.* 3, 18. 7) Malach. 3, 14. 8) Philo VI 198, 2.
9) VI 201, 18.

moeilijkheden verkeeren en hierin hulp zoeken. Een rechter mag slechts aan rechtvaardigheid denken en moet bestand zijn *πρὸς ἰκεσίας καὶ οἴκτους*¹⁾. Van de broeders van Joseph wordt gezegd dat zij, nadat de gouden beker was ontdekt, *ἔδακρυρρόουν, ἰκέτεον, ἑαυτοὺς ἐξεδίδοσαν, ἐκούσιον δουλείαν ὑπισχνούντο*²⁾.

Geheel Grieksch is de uitspraak *ἐκδιδόναι γὰρ ἰκέτας οὐχ ὄσιον*³⁾, waar met *ἰκέται* bedoeld zijn slaven, die naar een anderen meester zijn gevlucht. Weggelooopen slaven konden zich als *ἰκέται* ook bij de tempels neerzetten⁴⁾. De Homerische⁵⁾ verbinding *ξένοι καὶ ἰκέται* vinden we, waar we lezen dat de Egyptenaren de Joden tot slaven hebben gemaakt: *ξένους καὶ ἰκέτας*⁶⁾.

De koning van Egypte maakte de als smeekelingen tot hem gekomen Joden tot slaven, *οὔτε αἰδεσθεῖς, οὔτε δείσας τὸν ἔλευθέριον καὶ ξένιον καὶ ἰκέσιον καὶ ἐφέστιον θεόν, δς τῶν τοιούτων ἐστὶν ἔφορος*⁷⁾.

Op deze plaatsen wenden de *ἰκέται* zich uitdrukkelijk tot andere menschen om hulp in hun nood, of verwachten deze hulp doordat zij zich onder bescherming der godheid weten.

Tegenover den God der Joden vinden we de woorden zeer vaak gebruikt in de beteekenis van: iets vragen, om iets smeeken. Gewoonlijk is er dan bijgevoegd om welke gave of gunst gevraagd wordt; is dit niet uitdrukkelijk het geval, dan is dit uit den samenhang te verstaan. Deze beteekenis komt het meest voor; zoo bijv. van Abraham, als deze tot God smeekt voor het behoud van Sodoma⁸⁾. Eveneens van Mozes als deze telkens smeekt om het einde van elk der plagen van Egypte⁹⁾, of als hij zich tot God wendt in moeilijkheden, waarin de Joden zich bevinden.

De woorden *ἰκετεύω, ἰκέτης, ἰκεσία* en *ἰκετεία* komen ook voor in verbinding met andere woorden: *ἰκετεία καὶ δέησις*¹⁰⁾, *ἰκετεῖαι καὶ λιταί*¹¹⁾; *ἰκεσῖαι καὶ λιταί*¹²⁾; *ἰκεσῖαι καὶ εὐχαί*¹³⁾ (καὶ

1) V 222, 3. vgl. voor de verbinding *ἰκετεία* en *οἴκτοι* Plat. Legg. XII 949 B *ἰκετεία* en *οἰμωγή* D. H. VIII 39, 1.

2) IV 108, 5. vgl. voor deze vernederde houding. Xen. Mem. Socr. I 2, 29; Plato Conv. 183 A; Cyrop. IV 6, 2 (8). Herod. VI 108.

3) V 302, 14. 4) VI 42, 4. 5) cf. ad Julian. Const. 28 (p. 85).

6) IV 154, 4. 7) IV 128, 12 cf. Soph. Ai. 492. 8) III 94, 12, 15.

9) IV 149, 21; 150, 15. 10) I 181, 17. 11) IV 136, 24. 12) IV 2, 20.

13) V 348, 18.

θυσίαι)¹⁾, *ικέτης* καὶ *φιλόθεος*²⁾, *ποτνιῶμαι* καὶ *καθικετεύω*³⁾.

Er is echter een aantal plaatsen, waar de woorden *ικέτης* en *ικεσία* een beteekenis moeten hebben die niet geheel overeenkomt met de beteekenis die we tot nu toe bij Philo vonden. Eenige voorbeelden mogen hiervan volgen.

Thamas, een vrouw uit Syrisch Palestina, opgevoed tusschen heidensche godenbeelden, ging met levensgevaar over tot *εὐσέβειαν*, weinig waarde hechtend aan het leven (*ζῆν*), *εἰ μὴ μέλλοι καλῶς ζῆν. τὸ δὲ καλῶς ἀνέφερον ἐπ' οὐδὲν ἕτερον ἢ τὴν θεραπείαν καὶ ἱκεσίαν τοῦ ἑνὸς αἰτίου*⁴⁾.

Dat goed (*καλῶς*) leven liet zij betrekking hebben op den dienst en de *ικεσία* van de eenige oorzaak van alle dingen.

God beschermt de proselyten (*ἐπήλυτοι*), want zij hebben de slechte zeden van hun voorvaderen verlaten en *μετεχώρησαν πρὸς εὐσέβειαν, ἰκέται τε καὶ θεραπευταὶ τοῦ ὄντως ὄντος*, vinden zij de zorg van God en als loon voor hun *καταφυγή* tot Hem, ontvangen zij Zijne hulp⁵⁾.

De rechters misten niet het juiste oordeel, maar *μαθόντες . . . τὸν κύριον προσκυνεῖν τε καὶ τιμᾶν ἀγανακτοῦσιν, εἴ τις τὴν θεοῦ τιμὴν νοσφίζεται καὶ τοὺς ἰκέτας αὐτοῦ μετακαλεῖ πρὸς τὴν ἰδίαν θεραπείαν*⁶⁾.

Sommigen gelooven niet in het zorgen van God voor de menschen en vooral (voor) *τοῦ ἱκετικοῦ γένους, δ τῷ πατρὶ καὶ βασιλεῖ τῶν ὄλων καὶ πάντων αἰτίῳ προσκεκλήρωται*⁷⁾, het *ἱκετικὸν γένος*, dat zich heeft toegewijd aan den vader en koning van alles en allen.

Zooals ik (Mozes) door God ben aangewezen als leider, zoo wil ik de keuze van mijn opvolger overlaten aan God, vooral over dit volk dat het talrijkst is op aarde en dat als zijn voornaamste taak erkent *ικεσίαν τοῦ ὄντως ὄντος*⁸⁾.

Bij de woorden *ικέτης* en *ικεσία* op deze plaatsen zal men moeten denken aan iemand, die zich met volledige overgave van zichzelf, in dienst stelt van zijn God, zoodat vertaald kan worden: ver-

1) III 306, 9. 2) V 11, 3. 3) V 281, 61. 4) V 334, 7.
5) V 74, 20. Waarschijnlijk staat hier Philo de etymologie van *ικέτης* — iemand, die komt tot een ander — voor den geest en ziet hij in dit woord deze neutrale beteekenis, waarop hij tevens wijst met de woorden *ἐπήλυτοι* en *καταφυγή*. 6) III 275, 2. 7) VI 156, 2. 8) V 284, 2.

eerder, aanbidder. Deze zelfde beteekenis zagen we ook reeds eenige malen bij de heidensche schrijvers.

Josephus

Tegenover menschen worden bij Josephus de woorden *ικετεύω* enz. gewoonlijk gebruikt van iemand, die zich in nood bevindt. *ικετεύοντες* (of *ικέται*) tegenover een overwinnenden vijand zijn dikwijls zij, die om genade smeeken en zich overgeven in tegenstelling met *οἱ ἀμυνόμενοι*¹⁾. De praegnante beteekenis van *ικετεύω*: bescherming zoeken, vinden we in het voorschrift der Joodsche wetgeving om humanaan te zijn tegenover dieren en niet te dooden *ἃ δ' ὡσπερ ἱκετεύοντα προσφύγει ταῖς οἰκίαις*²⁾. Reeds meermalen zagen we bij heidensche schrijvers dieren vermeld als *ικέται* (beschermlingen) van goden³⁾ of menschen⁴⁾.

Pilatus heeft het Romeinsche leger Jeruzalem doen binnenrukken. De Joden smeeken (*ικετείαν ποιοῦμενοι*) hem nu de veldteekenen (met het beeld van den keizer) te willen verwijderen⁵⁾.

De Joden in Alexandrië werden door de Romeinen in grooten getale gedood en allen zou dit lot getroffen hebben *εἰ μὴ πρὸς ἱκετηρίας ἐτρέποντο*⁶⁾.

Wie een *ικέτης* niet helpt, is volgens de Joodsche wet schuldig⁷⁾. Hierbij zal met *ικέτης* bedoeld zijn iemand, die zich, om hulp of bescherming, in nood tot een ander mensch heeft gewend.

Cleopatra deinsde voor geen enkele misdaad terug. Ook haar zuster Arsinoë liet zij dooden door Antonius *ικετεύουσαν ἐν Ἐφέσῳ πρὸς τῷ τῆς Ἀρτέμιδος*⁸⁾.

Deze beteekenis van *ικετεύω* en *ικέτης* enz., die we reeds meermalen bij Grieksche schrijvers zagen: nml. gezegd van iemand die zich onder de bescherming stelt van een godheid tegen gevaar dat van menschen dreigt, vinden we ook in een zuiver-Joodsche sfeer. Als Adonias, die den bejaarden koning David wil opvolgen, verneemt dat deze zijn zoon Salomon tot koning heeft gemaakt, is hij vol vrees voor wraak van dezen nieuwen koning en *ικέτης*

1) Jos. B. I. VI 271; V 551.

2) c. Ap. II 213.

3) Herod. I 159. Iamblich. vit. Pyth. 84. D. L. VIII 1. 34.

4) D. L. IV 10; Aelian. V. H. 13, 31; 2, 48.

5) Ios. A. I. XVIII 57.

6) B. I. II 497.

7) c. Ap. II 27, 3.

8) A. I. XV 89.

γίνεται τοῦ θεοῦ καὶ τῶν θυσιαστηρίων κεράτων. Salomon echter schenkt hem vergiffenis en *ἀνίστησιν αὐτὸν ἀπὸ τῆς ἰκεσίας*¹⁾.

Meestal wenden de Joden zich rechtstreeks tot Jahveh om hulp in gevaar en bevrijding van moeilijkheden.

Josephus wijst de Joden er op dat zij met wapengeweld nooit veel vermocht hebben, maar wel met God's hulp, wiens wetten zij overtreden hebben. *πάνν γοῦν ἐστὲ δίκαιοι ἰκέται καὶ χερσὶ καθαραῖς τὸν βοηθὸν ὑμῶν παρακαλεῖτε*²⁾.

Als de Israëlieten onderworpen zijn aan de Madianieten, en hongersnood is ontstaan *τρέπονται πρὸς ἰκεσίαν τοῦ θεοῦ σῶζειν αὐτοὺς παρακαλοῦντες*³⁾.

Wegtrekkend uit Egypte zijn de Joden, achtervolgd door de Egyptenaren, bij de Roode Zee gekomen. Met het dreigende gevaar voor oogen weer in handen der Egyptenaren te vallen, neemt Mozes zijn staf en *τὸν θεὸν ἰκέτετε καὶ βοηθὸν ἐκάλει*⁴⁾.

Niet alleen om hulp en bevrijding uit moeilijkheden maar ook om een meer positieve gunst te verkrijgen van Jahveh, vinden we *ἰκεσία*⁵⁾ en *ἰκετεύω*⁶⁾ gebruikt: bijv. om kinderen te krijgen⁷⁾. Isaac spoort Ezau aan op jacht te gaan en zijn buit te offeren *ἵνα μετὰ τοῦτο ἰκετεύσῃ τὸν θεὸν σύμμαχον αὐτῷ καὶ συνεργὸν εἰς ἅπαντα βίον*⁸⁾.

III - CHRISTELIJKE AUTEURS

In het Nieuwe Testament vinden we slechts *ἰκετηρία* in een brief van Paulus⁹⁾: Christus heeft in de dagen van zijn Vleesch *δεήσεις τε καὶ ἰκετηρίας* uitgesproken tot Hem, die hem van den dood kon redden.

In zijn eersten brief aan de Corinthiërs¹⁰⁾ schrijft Clemens Romanus: *ὑπακούσωμεν τῇ μεγαλοπρεπεῖ καὶ ἐνδόξῳ βουλήσει αὐτοῦ, καὶ ἰκέται γενόμενοι τοῦ ἐλέους καὶ τῆς χρηστότητος αὐτοῦ, προσπέσωμεν καὶ ἐπιστρέψωμεν ἐπὶ τοὺς οἰκτιρομὸς αὐτοῦ*: een aansporing tot het aanroepen van God's barmhartigheid en goedheid. In denzelfden brief¹¹⁾ spoort de schrijver aan tot boetvaardig-

1) A. I. VII 361, 362. 2) B. I. V 403. 3) A. I. V 212. 4) A. I. II 334.

5) A. I. I 190. 6) A. I. I 186, 303; V 276, 344.

7) cf. Eurip. Ion. 454, 468.

8) A. I. I 267.

9) Hebr. 5, 7.

10) Clem. Rom. I 59, 2.

11) 7, 7. cf. 2, 3; 48, 1, waar eveneens *ἰκετεύω* verbonden is met *ἰλέως γενέσθαι*.

heid: Ἰωνᾶς Νινευίταις καταστροφὴν ἐκήρυξεν, οἱ δὲ μετανοήσαντες ἐπὶ τοῖς ἁμαρτήμασιν αὐτῶν ἐξιλάσαντο τὸν Θεὸν ἱκετεύσαντες, καὶ ἔλαβον σωτηρίαν, καίπερ ἄλλότριοι τοῦ Θεοῦ ὄντες.

Clemens Alexandrinus

Wegens hongersnood kwamen de Joden als *ἰκέται* naar de Egyptenaren ¹⁾.

De Joodsche wet verbiedt dienaren smadelijk te bejegenen (Lev. 25, 39, 43) maar laat ook niet toe *ἰκέτας ἐκδιδόναι εἰς κόλασιν* ²⁾.

Tegenover God wordt *ἱκετεύω* gebruikt van den rijken jongeling, die τοῦ θεοῦ υἱὸν ἱκετεύει om hem het Leven te schenken ³⁾.

De woorden van Matth. 21, 9: „Hosanna den zoon van David, geprezen hij die komt in den naam des Heeren” worden door Clemens aangevuld met: *φῶς καὶ δόξα καὶ αἶνος μεθ' ἱκετηρίας τῷ κυρίῳ*, terwijl als verklaring van deze aanvulling wordt gezegd: *τουτί γὰρ ἐμφαίνει ἐρμηνευόμενον Ἑλλάδι φωνῇ τὸ ὠσαννά* ⁴⁾.

Hosanna, dat eigenlijk beteekent: help toch, werd vooral op het Loofhuttenfeest geroepen. Evenals echter het Loofhuttenfeest tot een vreugdefeest is geworden, heeft ook hosanna meer den klank van een vreugdekreet gekregen. Deze oorspronkelijke beteekenis van het woord heeft Clemens nog tot uitdrukking gebracht door de toevoeging: *μεθ' ἱκετηρίας* ⁵⁾.

1) Clem. Alex. Strom. I 23, 157, 4.

2) Strom. II 18, 91, 4.

3) Quis div. salv. 8, 4.

4) Paed. I 5, 12, 5.

5) Vermelding verdient nog een inscriptie van 526—7 n. Chr., waarin sprake is van (E)ὐκτήριον τῶν Ἀρχαγγέλων. (Publications of the Princeton University Archaeological Expedition to Syria in 1904—5 and 1909, Div. III n. 1050). De juistheid van Prentice's veronderstelling, dat in plaats van *ὐκτήριον* bedoeld zou zijn *ἰκτήριον* acht ik onwaarschijnlijk. Terwijl ons nml. geen voorbeeld bekend is van *ἰκτήριον* in den zin van: a place of supplication, komt daarentegen *εὐκτήριον* niet alleen voor in de, door Prentice aangehaalde inscriptie, welke uit de 8ste eeuw dateert (C. I. G. 8668), maar (volgens Liddell and Scott) ook in Justinianus Nov. 131, 7 Intr., Rev. Bibl. 1911, 287 (Jericho 6de eeuw n. Chr.). Ook in Sophocles' Lexicon wordt een zevental plaatsen aangehaald, waar *εὐκτήριον* voorkomt. Tenslotte vind ik in Nouveau Dictionnaire Grec Moderne Français par Emile Legrand *εὐκτήριον* vertaald door: oratoire, chapelle, terwijl *ἰκ(ε)τήριον* niet wordt vermeld als subst.

Lexicographen

De mededeelingen, welke we bij de lexicographen over onze woorden vinden, geven over het algemeen geen reden tot nadere verklaring. Op enkele punten dient echter de aandacht gevestigd te worden.

Hesychius omschrijft *ικεσίας* met *προσβείας*, hiermee waarschijnlijk bedoelend een gezantschap van smeekelingen dat door de bewoners van een stad naar den vijand gezonden werd (Dion. Hal. VIII 43. 4). Voor *ικέσιος* lezen we: *ικέτης, πρόσφυγος ὡς ἱερὸν καταφεύγων δοῦλος*. Van beschermingzoekende slaven bij een heiligdom zagen we voorbeelden bij Herod. II 113, Philo VI 42, 4, vgl. v. Woesz p. 57, 58, 138, 141. Bij de omschrijving *ικέτευσεν. μετωκίσθη. ικέτης ἐγένετο*, zullen we te denken hebben aan iemand, die zich naar een vreemd land begaf en daar *ικέτης-ξένος* was.

Suidas vermeldt s.v. *ικέτευμα. τὸ δουλοπρεπῶς παρακαλεῖν καὶ ἱκετεύειν* en s.v. *ικέτης. ὁ δουλοπρεπῶς παρακαλῶν καὶ δεόμενος περὶ τινος ὄτουσῶν*. Op de onderdanige, soms slaafsche houding van een smeekeling is meermalen gewezen. (vgl. ad Philo IV 108, 5, p. 89).

SUMMARY

Θρησκεία

In surveying the meanings of the words *θρησκεία*, *θρησκεύω* etc.¹⁾ and in trying to find an answer to the question: what did the Greek authors understand by them, it must in the first place be stated that these words are of rare occurrence in the texts handed down from the golden age of Greek Literature. Moreover it should be noted that where we do find the words, they are often used with reference to religious worship that deviates from the traditional and generally accepted forms of veneration of the national gods of the Greeks.

Thus in connection with religious observances and rites, we find the words used of ceremonies which are unusual and strange. So e.g. in Herodotus, where he speaks about the Egyptian cult (p. 2), in a letter of Claudius referring to the Jewish cult (p. 4), Aelianus (Serapis) p. 7, Cornutus (Rhea) p. 7 n., Cassius Dio (Jews and Elagabalus) p. 11 v., inscriptions (Hermanoubis, Serapis) p. 14, lexicographers (p. 25).

From this usage arises their function to signify orgiastic rites (Strabo, Plutarchus, Phintys) and the riotous celebration of the Lupercalia (Cassius Dio).

Already in an inscription, probably dating from the 3rd century B. C. (p. 3) and in many others they occur, however, in the usual, normal sense of cult, the worship of the gods. Also in Dionysius Halicarnassensis, Lucianus, Sextus Empiricus, papyri.

The meaning of piety we find in an inscription dating from about 200 A. D. (p. 10) and that of religious sense of the Jews in Cassius Dio.

1) Besides *θρησκεία* and *θρησκεύω*, the following are also in use: *θρησκεύσις* (p. 6 n. 3), *φιλόθρεσκος* (p. 11), *θρήσκευμα* (p. 13), *θρησκευτής* (p. 14), *τὰ θρήσκια* (p. 15), *θρησκευτήριον* (p. 15), *θρήσκος* (p. 25), *ἐθειλοθρησκεία* (p. 22).

They are also used to denote the worship of *m e n*: the Roman emperor (inscr. p. 4), an oriental queen (Athenaeus). cf. Dios Pyth. p. 8. Lastly the use of *θρησκεύω* (Diogenes Laertius) and *θρήσκευμα* (inscr. p. 13) has been pointed out in Epicurean sphere and the connection *θρησκεία τοῦ μνημείου* (inscr. p. 6) as denoting the task of the members of a thiasus. In all probability these words then characterize the appropriate acts, rites or ceremonies of a collective unit.

There are, besides, indications of a connection between *θρησκεία* and purity. Herodotus II 64 uses *θρησκεύω* as closely allied to obligatory purification after sexual intercourse.

Dionysius Halic. (II 63, 2) mentions in the same breath *ἀγνείας καὶ θρησκείας καὶ καθαρμούς* while he (I 76, 3) uses the verb to designate the performance of the religious ceremonies by the Vestal Virgins.

Cassius Dio, too, uses *θρησκεία* with respect to the Vestal Virgins. It seems that Hesychius' use of the word *θρησκή* (by the side of *ἀγνή*) points that way. So — though vaguely — do some inscriptions: three of these make mention of a *θρησκεία* of Artemis (p. 9, 15) likewise of Athene (p. 10), in which the function seems to have been performed by a priestess.

In the oldest inscription with *θρησκεία* it also concerns a goddess. (pag. 3).

In Jewish authors we find the words *θρησκεία* and *θρησκεύω* used of the worship of animals and images (LXX) and of strange gods (Philo, Josephus) but also of the Jewish religion, sometimes as religious formalism, opposed to *δσιότης* (Philo) but also as inward piety, adherence to religion as opposed to external rites and ceremonies (Josephus). In the writings of Christian authors the words occur with reference to the worship of pagan gods (Clemens Alexandrinus), images (Ep. ad Diognetum), angels (Paulus), but at the same time in the sense of Christian religiousness. (Epistle of Jacob, Epistula ad Diognetum) not only as ceremonies, but also as inward piety (Clemens Alexandrinus).

θρησκος which we first meet with in the epistle of Jacob, in the sense of *pious* may, however, have the unfavourable meaning of *ἐτερόδοξος* and *περιττός*, as is shown by Hesychius.

Εὐλάβεια

At first we find the words *εὐλάβεια*, *εὐλαβῆς*, *εὐλαβεῖσθαι* used to indicate prudence and discretion, which can only be of benefit to man in life.

The meaning: discretion naturally leads to: anxiety (solicitude), good care. This anxiety may be directed towards something in connection with religion and then assumes the meaning of *pietas*, just as when it is directed towards the interests of the country.

This idea of: assuming the right attitude in particular circumstances (Cf. *sich gut benehmen*) can easily lead to: solicitude, awe, scrupulousness which may keep us from certain actions.

That these words are pre-eminently suited to express a person's attitude of awe towards morality, has been proved by many instances.

In Plato, Aeschines, Demosthenes we first find these words to express the attitude of awe towards the deity.

This gives rise to the sense of: the conscientious observance of religious ceremonies (*religio*), which, in its turn, leads to religious conservatism.

The conscientiousness in the matter of worship renders the sense of „piety” acceptable.

The fear of acting contrary to the will of the deity is frequently expressed in the use of *εὐλαβεῖσθαι* etc.

So here we find expressed: a religious scruple (*religio*) about the performing of certain acts.

Finally mention may be made of the use of these words as a title, especially in Christian communities. —

Ἰκέτης

In the earliest authors (Homerus, Hesiodus, Theognis) *ικέτης* mostly means a stranger, who, helpless and unprotected, turns to a man for protection from possible or already imminent danger. Yet a *ικέτης* may also urgently request a man to grant him a favour, generally something to which the suppliant, from a human point of view, has a claim. (Homerus, Tragicis e.a.).

A stranger, so denoting a person who is helpless and unprotected, may as *ικέτης* place himself under the protection of the deity of

the foreign country and look to the inhabitants for actual support (Tragici e.a.). A non-stranger, too, may in case of need, take his refuge to the altar or temple of a deity, in order to invoke the help of the gods or of the people and to find protection with the gods from men.

In the relation from man to man, the attitude of the *ἰκέτης* often involves a deep humiliation and servile surrender on his part. (Herodotus, Xenophon, Plutarchus, Philo). Though we mostly find a *ἰκέτης* in a concrete case of need or danger, a general feeling of impotence or emergency may also induce him to beseech the gods (Plato e.a.).

Relative to Asclepius we saw *ἰκέτης* in the sense of a pilgrim, a worshipper; finally we also meet with the word *ἰκέτης* denoting a person who devotes himself entirely to the worship of a deity and delivers himself up to it as an adherent to its worship. (Philo, Orph. hymn., Julianus, inscriptions).

Nearly all these meanings are similarly expressed by the verb *ἰκετεύω*. But mention must be made of the fact that already in Homer this verb also means: to request urgently, without involving that the suppliant is in need. Besides, several times we have come across this verb (in connection with a deity) in the sense of: to propitiate, to render the wrathful deity (once more) favourably inclined. The same sense is sometimes expressed by the words *ἰκέσια* (Diodorus, Philo), *ἰκετηρία* (Aelianus), *ἰκετεία* (Dionysius Halic.). In passages where the colloquial language predominates, we find in *ἰκετεύω* the greatly weakened sense of please and for Heaven's sake (Comici, Alciphro).

REGISTER VAN BESPROKEN PLAATSEN

ΟΡΗΣΚΕΙΑ

	Blz.		Blz.
Aelianus		Dionysius Halicarn.	
nat. an. 10, 28	7	1, 76, 3	5
Athenaeus		2, 23, 1	5
13, 556 B	7	2, 63, 1	5
Cassius Dio		Etymologicum Gudianum	25, 26
37, 17, 2	11	Etymologicum Magnum	25, 26
42, 34, 2	12	Herodotus	
45, 30, 4	12	2, 18	2
49, 22, 5	11	2, 37	2
77, 15, 7	12	2, 64	2
78, 31, 1	12	Hesychius	25
87, 1	12	Hymnus in Isim	11
Clemens Alexandrinus		Inscripties	
Prot. 2, 34, 1	23	I. G. III 1, 893	15
2, 38, 4	23	V 2, 517	10
2, 39, 5	23	VII 343 ^o	15
Strom. 3, 3, 35	24	XII 5, 141	3
4, 14, 152	24	Dittenb. Syll. ³ 783	4
4, 25, 128	24	801	4
6, 9, 77	24	824	13
6, 14, 110	23	876b	9
6, 15, 123	24	O. G. I. 210	15
7, 1, 2	24	458	4
7, 9, 62	24	513	10
Clemens Romanus		569	15
Corinth. I. 45, 7	23	595	9
Cornutus		Rev. ét. gr. 1889 p. 19	6
nat. deor. 6, 147	7	Anc. gr. inscr. Br. Mus. III	
Diogenes Laërtius		2, 48	9
6, 101	13	Josephus	
Ep. ad Diognetum		A. I. 3, 49	20
1, 1	23	8, 120	20
2, 8	23	9, 27	20
3, 2	23	B. I. 1, 148	20

	Blz.		Blz.
Julianus		VI, 198, 20	19
Ep. 26 (Bid.-Cum.)	15	VI, 210, 2	19
86	14	Photius	25
Lucianus		Scholia	
de sacrif. 10	7	Eurip. Alc. 968	6 n.
Nieuwe Testament		Pind. O. 3, 28	14 n.
Act. Apost. 26, 5	21	7, 33	15 n.
Paul. Col. 2, 18	22	Septuaginta	
Jacob. 1, 26 v	22	Sap. Salom.	
Papyri		11, 15	17
Lond. 1912	4	14, 18	17
1926	24	Macc. 4, 5, 6	17
Gnom. d. Id. Log. 71	10	Sext. Empiricus	
74	10	adv. Phys. 9, 49	8
Plutarchus		9, 62	8
II 140 C	6	Pyrrhon. Hyp. 3, 4, 220	8
Alex. 2	5	Stobaeus	
Philo Judaeus		IV, 486 H	8
I, 263, 5	18	Strabo	
III, 118, 29	18	10, 3, 23 c. 474	3
V, 76, 6	18	Suidas	25, 26
		Zonaras	27

EYAABEIA

Aelianus	44	Cassius Dio	
Aeschines		73, 8, 5	45
1, 25	33	Cydias	
1, 38	33	(P. L. G. III 564)	28
3, 130	33	Clemens Alexandrinus	
Aeschylus		Strom. 2, 7, 32	52
Agam. 1024	29	2, 9, 45	53
Agathon (P. L. G. II p. 268)	28	2, 20, 125	53
Andronicus 6	36	2, 22, 132	53
Antiphon 3, 3, 11	32	2, 120, 1	53
Aristoteles		Paed. 3, 11, 80	53
Eth. Nic. d 3, 1121 b 24	35	fr. 53	53
Eth. m. a 30, 1193 a 9	36	Democritus fr. 91 (Diels, Fr.	
Aristophanes		Vorsokr. I 404)	28
Av. 377	31	Demosthenes	
Lys. 1215	31	19, 206	33
1277	31	19, 262	33
Athenaeus		20, 51	33
6, 274a	38	21, 10	34
11, 490d	44	21, 16	34
8, 333e	45	21, 70	34

	Blz.		Blz.
24, 109	33	Julianus	
25, 93	33	Ep. 84a (ed. Bid.-Cum. p. 115)	46
59, 74	34	89a	p. 125 46
Dio Chrysostomus	44	89b	p. 133 47
Diodorus Siculus		89b	p. 137 46
13, 12, 6	39	Lucianus	
14, 68, 4	38	Tim. 29	44
15, 52, 5	39	Nieuwe Testament	
19, 49, 4	38	Act. Apost. 2, 5	52
Diogenes Laërtius		8, 2	52
6, 37	45	22, 12	52
7, 116	36	Luc. 2, 25	52
Dionysius Halicarn.		Paul. Hebr. 5, 7	51
2, 19, 2	40	11, 7	51
2, 19, 5	40	12, 28	51
2, 20, 2	40	Papyri	
6, 71, 1	40	Tebt. Pap. II 304	46
8, 56, 1	40	Pausanias	44
9, 9, 8	40	Philo Judæus	
11, 43, 3	41	I 54, 13	49
Euripides		I 177, 10	49
Herc. fur. 165	30	III 281, 18	49
Iph. A. 612	30	IV 139, 4	49
Orestes 669	30	V 65, 18	49
748	31	V 80, 3	49
793	31	V 86, 7	49
1059	31	V 144, 9	49
Phoen. 782	30	VI 219, 24	49
fr. 1039, 8	31	Plato	
Etymologicum Gudianum	55	Alcib. I 132 A	34
Hesychius	55	Def. 412 A	35
Inscripties		412 C	35
I. G. IV 1, 66 (ed. min.)	37	414 C	35
Dittenb. Syll. ³ 658	37	Gorg. 527 B	35
783	38	Legg. IV 715 E	53
Publications Princeton exp.		IX 854 B	35
1904—'09 III b. 1019, 1020	53	IX 879 E	35
Jalabert-Monterde, Inscr.		Polit. 311 AB	34, 35
gr. et lat. Syr. 188	54	Plutarchus	
Byzantin. Zeitschr. 14	54	II 449 A	41
Isocrates		549 E	44
c. Demonicum 17	33	1038 A	36
32	33	Aem. Paul. 3	43
Josephus		Agis 20	41
A. I. 4, 215	50	Camill. 6	42

	Blz.		Blz.
19	42	Levit. 15, 31	48
21	43	Macc. 2, 6, 11	48
24	41	Prov. 2, 8	48
Coriol. 25	43	Sirac. 11, 17	48
Num. 22	43	Sophocles	
Comp. Nic.-Crass. 5	42	El. 994	30
Polybius		1334	29
3, 105, 8	37	O. C. 47	30
35, 4, 13	37	116	29
Polycarpus 6, 3	52	616	29
Posidonius (F. H. G. III 253)	38	Stobaeus	
Scholia		IV 590, 8 H	45
Hom. A 37	30	Theognis (P. L. G. II p. 129)	29
Pind. P. 4, 151b	39	Xenophon	
Septuaginta		Hier. 6, 15	32
Exod. 3, 6	48	Mem. Socr. 3, 9, 4	32
Habac. 2, 20	48	3, 6, 8	32
Jerem. 5, 22	48		

IKETHΣ

Aelianus		Andocides 1, 44	70
var. hist. 13, 31	83	Aristophanes	
nat. an. 2, 48	84	Lys. 1139	71
4, 10	84	Thesm. 180	71
6, 41	84	Aristoteles	
11, 6	84	Rhet. 10, 1411 b 7	73
11, 32	84	de mund. 7, 401 a 23	73
13, 47	84	Ps. Aristoteles	
Aeschines 2, 180	71	Oeconom. 1, 44, 1344a	73
Aeschylus		Athenaeus	
Choeph. 569	62	6, 253c	73
Eum. 92	61	9, 410a	79
151	62	13, 53c, d	73
232	61	13, 592a	73
474	62	Cassius Dio	
577	61	42, 2, 6	85
Sept. 111	62	44, 19, 3	84
Suppl. 28	61	59, 19, 5	84
385	61	59, 26, 10	85
625 v.	61	Chamaeleon	73
641	61	Clemens Alexandrinus	
651	61	Strom. 1, 23, 157	93
Alciphro 4, 17, 8	82	2, 18, 91	93

	Blz.		Blz.
Paed. I, 5, 12	93	3, 48	66
Q. d. s. 8, 4	93	4, 165	67
Clemens Romanus		5, 51	67
I, 59, 2	92	6, 108	67
I, 7, 7	92	7, 141	67
Demochares (F. H. G. II 449)	73	Hesiodus, Sc. 13, 85	59
Dio Chrysostomus	81	Hesychius	93
Diod. Siculus		Hipponax (Diehl Anth. I fr. 40)	61
11, 92, 1	77	Homerus	
12, 24, 1	77	ζ 193, 511	56
12, 57, 3	76	η 181	56
13, 29, 3	77	θ 546	56
16, 58, 6	76	ι 269	56
19, 7, 3	76	λ 530	58
20, 14, 1 (3)	77	ο 277	57
Diogenes Laërtius		π 67	56
I, 95	67	π 422	57
4, 2	83	τ 134	56
8, 1	73	Π 574	57
Dionysius Halicarn.		Φ 75	57
I, 67, 2	78	Ω 158 (187), 570	58
4, 52, 1	78	Hymnus in Isim 4	87
7, 53, 3	78	Inscripties	
8, 39, 1	78, 89	I. G. IV 492	60
8, 43, 4	78	1308	75
10, 11, 1	78	1367	75
11, 17, 4	78	Dittenb. Syll. ² 754	81
Dorotheus	79	Syll. ³ 781	76
Euripides		888	84
Cycl. 286	65	1168	75
299	65	1181	80
Androm. 115	64	1268	64
Hec. 145, 753	65	O. G. I. 519	84
96	64	Ann. d. Serv. d. Ant. 1919,	
Hel. 65, 1024	64	p. 40	75
Heracl. 33, 70, 94, 102	64	Bull. d. Corresp. Hell. 1925,	
Io 454, 468	64	p. 118, 137	74
I. T. 462, 922, 1015, 1216,		Jamblichus	
1242	65	vit. Pyth. 84	73
Med. 854, 863, 971	65	Josephus	
Suppl. 10, 14, 280	65	A. I. 1, 186, 190, 267, 303,	92
Herodotus		2, 334	92
I, 158, 159	66	5, 212, 276, 344	92
2, 113	66	7, 361	92
		15, 89	91

	Blz.		Blz.
18, 57	91	306, 9	90
B. I. 2, 497	91	IV 2, 20	89
5, 403	92	108, 5	89
6, 271	91	128, 12	89
c. Ap. 2, 213	91	136, 24	89
2, 273	91	149, 21	89
Julianus		154, 4	89
Athen. 5 (ed. Bidez p. 221)	85	V 11, 3	90
Const. 14 (ed. Bidez p. 139)	86	74, 20	90
Const. 28	86	222, 3	89
Epist. 84a (ed. Bidez-Cumont p. 115)	86	281, 61	90
Lucianus		284, 2	90
Bis acc. 21	82	302, 14	89
Dea Syr. 12	82	334, 7	90
Pisc. 3	81	348, 18	89
Lysias		VI 42, 4	89
2, 11	70	156, 2	90
4, 20	70	198, 2	88
Menander (Mein. C. G. F. IV 102)	71	201, 18	88
Orphische hymn.		Pindarus	
9, 11	87	Nem. 8, 13	59
Papyri		Ol. 5, 19	69
Preisigke, Sammelb. 5103	74	fr. 7	59
Pap. de Magdola 33	74	Plato	
Flind.-Petr. Pap. II 19, 1	75	Conv. 183 A	72
Tebt. Pap. II 326	85	Legg. 5, 730 A	72
Pausanias		7, 796 C	72
1, 12, 1	82	9, 854 B	72
2, 7, 8	83	10, 887 E	72
2, 17, 7	83	12, 949 B	72, 89
3, 8, 7	82	Plutarchus	
3, 9, 13	83	II 30 C	79
4, 4, 7	82	II 774 F	80
4, 23, 3	82	Agis 16	80
4, 24, 5	83	Cic. 30	80
7, 2, 8	83	Comp. Cic.-Dem. 5	80
10, 32, 12	83	Coriolan. 30	80
Philetaerus		Demosth. 29	80
(Mein. C. G. F. III 295,		Demetr. 47	80
Kock C. A. F. II 232)	71	Sol. 12	80
Philo Judaeus		Them. 24, 28	80
I 181, 17	89	Polybius	
III 94, 12	89	3, 112, 8	75
275, 2	90	Septuaginta	
		Job 19, 17	88

	Blz.		Blz.
Macc. 2, 3, 18	88	Suidas	94
2, 9, 18	88	Theognis (P. L. G. II p. 131)	59
2, 10, 25	88	Thucydides	
2, 11, 6	88	1, 24	68
4, 16, 14	88	1, 103	68
Malach. 3, 14	88	1, 126	68
Sophocles		1, 136	68
Ai. 1172	63	2, 47	68
O. C. 44, 284, 487, 634	63	3, 59	69
O. R. 15, 20, 31, 41, 185, 920	63	3, 67	69
Phil. 930	63	4, 19	69
Stobaeus		Xenophon	
III 126, 2 H	64	Ages. 11, 1	69
IV 125, 10 H	72	Anab. 7, 2, 33	70
Strabo		Cyrop. 4, 6, 2 (8)	69
8, 6, 14	76	Mem. Socr. 1, 2, 29	70
17, 3, 8	84	1, 5, 5	69

100
95
90
85
80
75
70
65
60
55
50
45
40
35
30
25
20
15
10
5

STELLINGEN

I

De woorden *θηροσκεία* c.s. zijn door een Griek vooral gebruikt om die cultusvormen aan te duiden, welke van de algemeen-aanvaarde afweken.

II

εὐλάβεια kan niet alleen de beteekenis hebben van religio, (Kerenyi, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher VIII, 1929/30, p. 306 v.v.), maar ook van pietas.

III

Ten onrechte is Koets (*Δεισιδαιμονία*, Utr. Diss. 1929, p. 77) van meening dat Plut. Cam. 19, *εὐλάβεια* en *δεισιδαιμονία* synoniem zijn.

IV

Hom. π 422. Penelope stelt zich hier Telemachus voor als *ικέτης* van Antinous. (v. Nägelsbach, Homerische Theologie³ p. 270: „von einem Schutze Telemachs durch Antinoos kann wohl keine Rede sein).

V

Dat iemand, die een moord begaan heeft, *ικέτης* genoemd wordt, is niet toe te schrijven aan het feit dat hij „comes to seek for purification” (Liddell and Scott s.v. *ικέτης*).

VI

Soph. Phil. 236

*τίς σ', ὦ τέκνον, προσέσχε; τίς προσήγαγεν
χρεία;*

Lees: *τίς σ', ὦ τέκνον, προὔπεμψε*

J. VAN HERTEN

VII

Soph. O. C. 1640

ὦ παῖδε, τλάσας χερὶ τὸ γενναῖον φρενί
χωρεῖν.

Lees: χερὶ τὰναγκαῖον

VIII

Soph. fr. 782 Nauck, 866 Pearson. Ten onrechte wordt Wyttenbach's voorstel om *ικέτιν* te lezen i.p.v. *οἰκέτιν* nergens vermeld. (Plut. Mor. ed. Wyttenbach, index graecitatis s.v. *ικέτης*).

IX

In Thuc. III 22, 2 zijn de woorden *ἀσφαλείας ἔνεκα τῆς πρὸς τὸν πηλὸν* niet geïnterpoleerd.

X

Liv. II 45, 13

Consulem Romanum miles semel in acie fefellit, deos
numquam fefellit.

Lees: consulem Romanus miles

XI

Tac. Agric. 24

interiora parum; melius (Halm).

Lees: interioribus melius

XII

Walter Otto's etymologie van religio (van: relegere in tegenstelling met neg-legere) verdient den voorkeur boven die van Kobbert (religare).

XIII

Boven de door Alfred Körte (Hermes 1928, p. 481 v.v.) voorgestelde lezing in Plinius Ep. X 96, 10: *passimque venire victimarum <carnem>*, cuius adhuc rarissimus emptor inveniebatur, is te verkiezen de door Keil, Hardy, Kukula, Merrill aanvaarde lezing: *pastumque venire victimarum*, cuius adhuc rarissimus emptor inveniebatur.

XIV

Het is niet wenschelijk de afd. Gymn. en H. B. S. van een Lyceum te combineeren voor het onderwijs in de moderne talen.

